Centered 7.7.18

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES No. 1335.

PROVINCIAL MUSEUM LUCKNOW REFERENCE LIBRARY

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशः

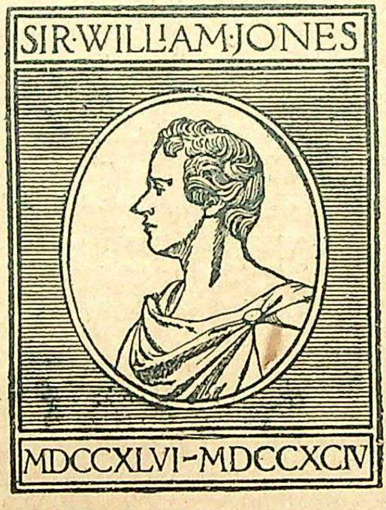

5144

TATTVACINTĀMANI DIDHITI PRAKASA

BY

BHAVANANDA SIDDHANTAVAGISA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GURUCHARANA TARKADARSHANATIRTHA

Professor, Sanskrit College, Calcutta, and Lecturer, Calcutta University.

VOL. I. FASC. VI.

Calcutta:
PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS.
No. 5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1 PARK STREET.
1912.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	Rs. 1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6-14 @ /10/ each	5	10
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III. Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	6
Aitereya Lochana.	2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc 4-5 @ /10/ each	1	4
Ātmatattaviveka, Fasc. I. @ /10/ each	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II. Fasc. 1-7 @ 1/ each	15	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol 2, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fase 1-3 @ /10/ each	3	12
*Bhāmatī, Fasc 4-8 @ /10/ each	3	2
Bhaṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each	4	6
Baudhyostatrasangraha	2	0
Bṛhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc 1-4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. I-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. 1-14 @ /10/ each	8	12
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each	36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 12-17 @ /10/ each	3	12
Ditto Çankhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc 1-3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc 1-2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I. @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II. Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralata	1	14
Karmapradiph, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	17	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	4	6
Lalita Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ 1/4	1	4
Manutīkā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	9	0

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्यापकत्वात् । एतदेव यावत्-स्वव्यभिचारि-व्यभिचारि-साध्य-सामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते ।

दीधितिः ।

"तच्चे"ति। स्वं साधनत्वाभिमतम्। तथा च साधन-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदका यावन्तो धर्म्मा यद्धर्म्मावच्छिन्न-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकास्तद्धर्म्मावलीढ़--सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । एतेन सर्व्वत्र तादृशैर्यावद्भिरवच्छिन्नस्य तादृशावच्छिन्न-यावत्-प्रतियोगिकस्य चातिप्रसङ्गकात् यावत्त्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताकादतिरिक्तस्याभावस्याप्रसिद्धिः, तादृशावच्छिन्न-प्रतियोगिताकानां यावदभावानामधिकरणस्य प्रायशस्तथा, रूपादि-साध्यक-पृथिवीत्वादावव्याप्तिश्च, क्वापि रूपादि-व्यक्तौ तादृश-यावदभाव-सामानाधिकरण्यासम्भवादिति प्रत्युक्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"तथा च साधने"ति । अत्र च प्रतियोगित्वयोरेक-सम्बन्धावच्छिन्नत्वं (क) विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यम् । तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्नि-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेद-

(क) लाघवादाह विशेषणतेत्यादि ।

State Museum Library Lucknow 5144

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कस्या(१)-योगोलक-भेदत्वादेर्विषयित्वादि--सम्बन्धान्तरावच्छिन्न-धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः ।

न च विषयितयायोगोलकभेदत्ववज्ज्ञानस्याभावीय-विशेषण-तया योऽभावस्तस्य धूम-समानाधिकरणत्वादेक-सम्बन्धावच्छिन्न-त्वस्य प्रतियोगितयोर्विवक्षणेऽपि (२) न निस्तार इति वाच्यं तादृश-ज्ञानस्याभावीय-विशेषणता-रूप-व्यधिकरण--सम्बन्धावच्छि-न्नाभावेऽयोगोलक-भेदत्वस्य गुरुतया तद्घटक-लघु-यत्किञ्चित्पदार्थ-स्यैव (क) विषयितया प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । गुरुधर्म्मस्या-वच्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकतयोरपि (३) एकसम्बन्धावच्छि-न्नत्वं वा विवक्षणीयमिति (४) ध्येयम् ।

"यद्धर्म्मावच्छिन्ने"ति यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः । तेन गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यादौ जाति-समानाधि-करणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकस्य द्रव्यत्वत्वादेः सत्ता-समानाधि-करणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । यथाश्रुतेऽनुप-पत्तिं दर्शयति "एतेने"ति । यावत्त्वम् अवच्छेदके तदवच्छिन्ने अभावे वा विशेषणं, तत्र क्रमेण दूषणमाह "सर्व्वत्रे"त्यादि"अप्र-सिद्धि"रित्यग्रिमेणान्वितम् (५) । "अतिप्रसङ्गका"दिति, वह्नि-

(१) अवच्छेदका इति ग । (२) विशेषणेपीति ग पुस्तके ।
(३) अवच्छेदकतापि इति ग पुस्तके ।
(४) एकेन सम्बन्धेन विवक्षणीयेति इति ग पुस्तके ।
(५) अन्वेतीति घ पुस्तके ।

(क) भेदत्वादेरेवेत्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

समानाधिकरणाभाव-(प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानां यावत्त्वावच्छिन्नाभावो) (१) धूमाधिकरणेऽपीत्यतिव्याप्त्या यावत्त्वाद्यनवच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वं विशेषणं देयं (२) तथा चाप्रसिद्धिर्यावत्त्वाद्यनवच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य यावतामभावस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः। आदिना यावत्त्वोभयत्वादि-परिग्रहः। "तथा" अप्रसिद्धिः। द्रव्यं. पृथिवीत्वादित्यादौ तादृशानां घटत्व पटत्वाद्यभावानाम् एकाधिकरणाप्रसिद्धेरित्यर्थः। एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ अभावस्य भावभिन्नत्व-विवक्षणे वक्ष्यमाण-दिशा प्रसिद्धिसम्भवादुक्तं "प्रायश्च" इति। यावतां तादृशाभावानां प्रत्येक-निरूपित-सामानाधिकरण्य-विवक्षणेऽप्रसिद्धिर्नास्तीत्यत आह "रूपादौ"ति। "क्वापी"ति घटरूपे तादृश-यावन्मध्य-निविष्टस्य घटत्वाभावस्य पटरूपे च पटत्वाभावस्यासामानाधिकरण्यादिति भावः (३)। वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्धूम-तत्तद्वह्न्योर्व्याप्तिरित्युक्तौ प्रतीकार-सम्भवात्तन्नोक्तम्।

दीधितिः।

सर्व्वत्र सोपाधावेक-व्यक्तिकस्य सम्भवतोऽप्युपाधे-

---

(१) ( ) एतच्चिह्नितस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना यावन्तस्तत्प्रतियोगिकयावत्त्वावच्छिन्नाभाव इति ग पुस्तके।

(२) देयमिति नास्ति ग पुस्तके।

(३) भावस्य सामानाधिकरण्याभावादित्यर्थ इति घ पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

र्द्धर्म्मान्तर-विशिष्टत्वादिना अभावो भवत्येव साध्य-समानाधिकरण इत्यतोऽवच्छेदकानुसरणम् (क)।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु साधनसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिनो यावन्तो यद्ध-र्म्मावच्छिन्न-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिन इत्येवोच्यतां कृत-मवच्छेदक-गर्भतया, धूमवान् वह्नेरित्यादौ च तादृशार्द्रेन्धनादीनां चालनी-न्यायेन धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगित्वेऽपि अयोगोलक भेदस्य धूमवत्यभावाभावादत आह "सर्व्वत्रे"ति। "एकव्यक्तिकस्य" व्यभिचार-निरूपकाधिकरणान्यत्वादेः, "धर्म्मान्तरे"ति तत्तदधि-करणवृत्तित्व पूर्व्वक्षणवृत्तित्वादीत्यर्थः। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे त्वाह "आदौ"ति आदिना द्वित्व-त्रित्वादि-परिग्रहः।

दीधितिः।

साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिताव-च्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्धर्म्मा-

---

(क) अथैवमपि हेतुसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितायावत्यःसाध्य समा-नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदिका इत्येव सम्यक् किमुभयत्वावच्छेदकानुसरणे-नेति चेन्न तथा सति विशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेन सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तेरिति। ननु हेतु-समानाधिकरणाभावप्रतियोगितासु यावतीषु यत्साध्यसमानाधिकरणाभाव-प्रति-योगितात्वं तत्साध्यसमानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्युक्तौ व्यर्थमेवावच्छेदकानुसरणमिति चेन्न यथोक्तलक्षणे एतादृशव्यापकताया अप्रवेशेन वैयर्थ्याभावात्। जगदीशेनै-तादृशलक्षणान्तरस्योक्तत्वाच्चे ति ध्येयम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वच्छिन्न-समानाधिकरणास्तद्धर्म्ममात्रलीढ़-सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

(क) मूलाक्षरानुसारेणाह "साधने"त्यादि । (ख) इत्यग्रे मूले "तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभाव-समानाधिकरण"मित्यस्य तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावः समानाधिकरणो यस्य साध्यस्येति बहुव्रीहिर्बोध्यः । रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्र यावत्सु तादृशाभावेषु रूपत्वावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं वर्त्तत एवेति नाव्याप्तिरिति भावः ।

दीधितिः ।

अभावश्चात्र भावभिन्नो ग्राह्यस्तेन इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यादौ स्नेहवत्त्व-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-रूपसामान्याभावत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावानां सकल-रूपाणां जलत्व-सामानाधिकरण्य-विरहेऽपि नाव्याप्तिः । घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादौ च घटध्वंसत्वादेस्तत्प्रकारक-प्रमाविशेष्यत्वादेर्वा (१) भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो न

(१) विषयत्वादेर्वेति हस्तलिखित-पुस्तके ।

(क) स्वमते यथाश्रुत मूललभ्य-विशेष्यविशेषणभाव-परित्यागादेतन्मते च तद्-परित्यागादिति भावः ।

(ख) एतन्मतेपि यावदभावेषु साध्यसामानाधिकरण्यं कथं मूललभ्यमत आह "इत्यग्रे"ति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

घटध्वंसत्वादि-समानाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति।

दीधिति-प्रकाशः।

"तेने"त्यादि। वह्निमान् धूमात् पृथिवी गन्धात् (१) इत्यत्रोत्पत्तिकालावच्छेदेन (२) (क) रूप-सामान्याभावस्य हेत्वधिकरणे सत्त्वात् प्रतियोगि-व्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभाव–प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति तन्नोक्तम् (ख)। समवेत सामान्याभावस्याभावः(ग) सत्त्वैव रूपवदन्यासमवेतत्वावच्छिन्नस्याभावाभावं रूपवन्मात्र-समवेतं जात्यादिकमादायाव्याप्त्यभिधाने तु प्रयासगौरवमिति तन्नोक्तम्। भावभिन्नत्व-विवक्षणेऽपि रूपध्वंस-प्रागभावयोरपि रूप-सामान्याभावाभावात्मकतया स एव दोष इत्यतो "अत्यन्ते"ति। न च तथापि स्नेहवत्त्व-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं जलान्यत्व--विशिष्ट--सत्तात्यन्ताभाव--तेजोऽन्यत्व-विशिष्ट-सत्तात्यन्ताभावान्यतरत्त्वावच्छिन्नाभावत्वं तदवच्छि-

(१) गन्धवत्त्वादिति ग। (२) उत्पत्तिकाले इति ग।

(क) प्रलयकाले इत्यपि बोध्यं तेन पृथिवी गन्धादित्यत्र परमाणावपि रूपसामान्याभावाभावस्य न प्रतियोगि वैयधिकरण्यमिति भावः।

(ख) तथाच हेतुसमानाधिकरणाभावे प्रतितोगिव्यधिकरणत्वविवक्षणेनापि ह्यव्याप्तिनिरास-सम्भव इति तत्परित्याग इति भावः।

(ग) समवेतसामान्याभावस्योत्पत्तिकाले हेत्वधिकरणेऽसत्त्वेन तदभावमादाय वह्न्यादिसाध्यकेऽव्याप्तेः सम्भवादाह "समवेते"त्यादि तथाच सत्ताद्रूप-तादृशाभावे साध्यसामानाधिकरण्यमस्त्येवेति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न्नाभावस्य तेजोऽन्यत्व-विशिष्ट-सत्तात्यन्ताभावस्य जलत्व सामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरिति वाच्यं जलतेजोऽन्यतरान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताया एव तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावतया (१) जलतेजोऽन्यतरान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताभावस्यैव तदवच्छिन्नाभावत्वात्, तस्य जलत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वेनाव्याप्तेरनवकाशात्। तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्याभाव रूपत्वेऽपि तदवच्छिन्नाभावत्वस्यैकस्मिन्नेवोक्त-विशिष्टाभावे कल्पयितुमुचितत्वात्। अत्र (क) च प्रथमात्यन्ताभावे भाव-भिन्नत्व-विवक्षणेऽपि स्नेहसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं रूपध्वंसत्वं तत्तद्रूपध्वंसत्वं (ख) वा तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्य तद्रूपात्मकस्य पृथिवीरूपादेः जलत्व-सामानाधिकरण्याभावात् तथैवाव्याप्तिरतो द्वितीयात्यन्ताभावे (२) भाव-भिन्नत्वस्यावश्यकत्वेन प्रथमात्यन्ताभावे तद्देयं (३)। स्नेहसमानाधिकरणघटा(४)त्यन्ताभावात्मक-भेद-प्रतियोगितावच्छेदक-पटात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदात्मक-जलत्वात्यन्ताभावस्य यावन्मध्य निविष्टस्य-जलत्वासमाताधिकरणतया तथैव दोष इत्यतः

---

(१) सामान्याभावतयेति ग।
(२) द्वितीयाभावे इति ग।
(३) तन्नोपादेयमिति ग।
(४) घटेतिनास्ति घ।

(क) प्रथमात्यन्ताभावे तद्विवक्षणेनाप्युक्ताव्याप्तिवारणसम्भवे तत्रैव तत् कुतो नोपात्तमत आह "अत्रे"त्यादि।

(ख) प्राचां मते सामान्य धर्म्मस्य ध्वंस-प्रागभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादाह "तत्तद्रूपध्वंसत्व"मिति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

साधन-समानाधिकरणात्यन्ताभावत्व-निरूपक-प्रतियोगितावच्छेदकत्वलाभाय परं प्रथमात्यन्ताभावपदम्।

न च नित्यज्ञानवान् नित्येच्छावत्त्वादित्यत्र साधनसमानाधिकरण-समवायावच्छिन्न-घटात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वं विषयितया तदवच्छिन्नस्य ज्ञानादेः समवायेनाभावस्य नित्यज्ञानासमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम्। प्रतियोगितावच्छेदकतयोरप्येक सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, तथा च साधनसमानाधिकरणाभावीय–यत्सम्बन्धावच्छिन्न–प्रतियोगिताया येन सम्बन्धेन यदवच्छेदकं तेन सम्बन्धेन तत्सम्बन्धावच्छिन्न-तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्धर्म्मावच्छिन्न-समानाधिकरणास्तद्धर्म्मावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यमिति निष्कर्षः।

केचित्तु "अभावश्चात्र भावभिन्न" इति भावेन प्रतियोगिना भिन्नो व्यावृत्त इत्यर्थः। तथा च साधन-समानाधिकरणाभावीयाभाव-व्यावृत्त(१)प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा इति वाच्यम्, उक्तान्यतरत्वावच्छिन्नाभावो भावश्चेत् तत्प्रतियोगिताको लाघवात् एक एवाभावः स च जलत्व-समानाधिकरण एवेति नाव्याप्तिः। अभावश्चेत् भाव-वृत्ति-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वेनैव (२) तदभावो वारित इत्याहुः (३)।

(१) अभावीय भाव वृत्तीति ख ग पुस्तकद्वये।

(२) प्रतियोगिताकत्वेनैवेति ग।

(३) इत्याहुरित्यत्र इत्यर्थ इति घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नन्वभाव-प्रतियोगिताको(१)ऽभावमात्र-वृत्ति-(क)धर्म्म-प्रतियोगिको वाऽभावाधिकरणकोऽभावः प्राचां मतेऽधिकरणात्मक एव तथा च घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, तत्र पटध्वंसे घटध्वसत्वं नास्तीति प्रतीति-विषयस्य घटध्वंसत्वाभावात्मक-पटध्वंसस्य घटध्वंसत्वासामानाधिकरण्यस्यात्यन्ताभावत्वाभावादेव वारणात् पटात्यन्ताभावस्य च घटध्वंसत्वाभावात्मकस्य घटध्वंसत्व-समानाधिकरणत्वात्। न चाभाववृत्तेर्घटध्वंसत्वाभावस्याधिकरणात्मकत्वेऽपि (ख) भाव-वृत्तेर्घटध्वंसत्वाभावस्यातिरिक्तत्वात् तस्य च घटध्वंसत्वासमानाधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं घटध्वंसत्वाभावत्वेन क्लृप्तैः पटात्यन्ताभावैर्भावेऽपि तादृश-प्रतीत्युपपत्तौ तत्रापि (ग) तस्यानतिरिक्तत्वात्, एवं घटध्वंस-भूतलान्यतरवृत्तित्वा(घ)वच्छिन्नाभावोऽप्यभाववृत्ति-प्रतियोगिताकतयाऽभावाधिकरणकतया चाधिकरणात्मक एवेति तमादाय नातिव्याप्ति-वारणमत आह "घटध्वंस" इति। प्रमाविषयत्वीय-विशेषणता-विशेषेणाभावस्य विवक्षणे घटध्वंसत्वाभावमादाय नातिव्याप्तिवारणमत आह "तत्प्रकारके"ति, "भावाभाववृत्ति"रित्युपलक्षणं, घटध्वंस-भिन्नं ध्वंसत्वादित्यादाव-

---

(१) प्रतियोगिक इति ख ग।

(क) ध्वंसत्वस्याखण्डोपाधित्वे घटध्वंसत्वाभावस्य भावप्रतियोगिकत्वमित्यत आह "अभावमात्रवृत्ती"ति ।

(ख) अधिकरणभेदेनाभावभेद इत्यभिप्रायेणाह भावेत्यादि ।

(ग) भावेऽपीत्यर्थः ।

(घ) अत्र वृत्तित्वं ध्वंसत्वीयविशेषणतासंयोगान्यतरसम्बन्धेन, तेन सम्बन्धसामान्येनान्यतरवृत्तित्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धावपि न क्षतिः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भावमात्र-वृत्तिरपि घटध्वंस-भिन्नत्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वाभावो-ऽतिरिक्तः स्वीकार्य्यः (क) एतदस्वरसेनैव (ख) वा "वदन्ती"ति।

केचित्तु जलान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताभावादिना (ग) पूर्व्वोक्तदोषोद्धाराय स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्वत्व-व्यापक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-समानाधिकरण-वृत्तित्वकत्वं समुदित-लक्षणार्थः। ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यत्र ध्वंसत्व-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं घटध्वंसत्वत्वं तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्वञ्च (घ) परम्परासम्बन्धं (१) घटत्वमनुगतं घटध्वंसत्वाभावाधिकरण-घटध्वंसत्वाभावात्मक-पटाभावादि-निष्ठम्, एवं घटध्वंसत्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वाभावत्वमपि अभावाधिकरणकाभाव-वृत्तितया नाधिकाभाव-वृत्ति, तस्य च घटध्वंसत्व समानाधिकरण-पटाभाव-वृत्तित्वान्निरुक्त-रूप-सत्त्वेनातिप्रसङ्ग इत्यत आह "घटध्वंसत्व" इति व्याचक्षुः। तत्तुच्छम् अभावे भाव-भिन्नत्व-विवक्षण-वैयर्थ्यात्।

---

(१) परम्परासम्बन्धेनेति ख ग।

(क) अन्यथा घटध्वंसात्मकस्य तस्यात्यन्ताभावत्वाभावेनान्यादृशस्य साध्यसामानाधिकरण्येनातिव्याप्तेरिति भावः।

(ख) अभावमात्रवृत्त्यभावस्यातिरिक्तत्वेऽपसिद्धान्त इत्यत आह "एतदस्वरसेनैवे"त्यादि, उक्तभेदसाध्यकातिव्याप्तिदोषेणैवेत्यर्थः।

(ग) जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभाव-तेजोऽन्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्यतराभावाभावेत्यर्थः।

(घ) परम्परासम्बन्धश्च स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टध्वंसत्वाभावतादात्म्यरूप इत्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधितिः ।

"यावदि"ति, (१) स्वं व्यभिचारि येषां तेषां यावतां व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

तत्पुरुषपक्षे धूम-व्यभिचारि-द्रव्यत्व-वह्न्यादि-व्यभिचारित्वस्य वह्न्यादावभावादसङ्गति(क)रतो बहुव्रीहिं व्याचष्टे "स्व"मित्यादिना । यावत्त्वस्य चरम-व्यभिचारि-विशेषणत्वे एकव्यक्तिसाध्यके वह्निमान् (ख) धूमादित्यादौ च यावत्साध्याधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्व-घटत्वोभयवान् सत्त्वादित्यादावतः "तेषां यावता"मिति । एवञ्च व्यभिचारि-पदेन यावत्पदस्य कर्म्मधारयानन्तरं षष्ठीतत्पुरुष इति भावः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

यद्वा यावद्-यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि-प्रतियोगिकात्यन्ताभावासमानाधिकरण्यं यस्य तस्य तदेवानौपाधिकत्वं, सोपाधौ तु साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिन उपाधेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं

---

(१) ४८१ पृः मूलं द्रष्टव्यम् ।

(क) अव्याप्तिरूपासङ्गतिरित्यर्थः ।

(ख) यावत्त्वस्याशेषपरत्वे त्वाह वह्निमानित्यादि ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हेतोः सामानाधिकरण्यम्, उपाधेः साधनाव्यापकत्वात् ।

दीधितिः ।

"यावदि" । यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरम् । सोपाधि-वारणाय "यावदि"ति लुप्त-सप्तमीकस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य विशेषणम् । तथा च साध्य-व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्न--प्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्व--व्यापक--स्व-सामानाधिकरण्य-सामान्याभाववत्त्वमर्थः । केवलान्वयिस्थले त्वाकाशादिरेव तथाविधोऽभावः प्रसिद्ध इति सम्प्रदायः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

यत्पदस्य साधन-परत्वेऽतिव्याप्तिरतो व्याचष्टे "साध्यत्वे"ति । "लुप्तसप्तमीकस्ये"ति, तथा च तादृशाभावेऽसामानाधिकरण्यमिति विग्रहः । तेन केवलान्वयिनि तादृशाभावस्याकाशादे (१) सामानाधिकरण्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः । "द्वितीयात्यन्ताभावस्य" द्वितीयात्यन्ताभावपदस्य, "विशेषणं" विशेषण-पदम् । प्रथमात्यन्ताभाव-विशेषणत्वे यावदत्यन्ताभाव-प्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्याऽसम्भवादिति । यावत्त्वस्य व्यापकत्वादन्यस्य दुर्वचत्वादाह "तथा चे"ति । धूमवान् वह्नेरित्यादौ द्रव्यत्वात्यन्ताभावे वह्न्यादि-सामानाधिकरण्य--सामान्याभाववत्त्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकत्व-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पर्य्यन्तानुधावनम् । तत्रैव रासभादि-निष्ठ-वह्नि-सामानाधिकरण्यव्यक्तेरभावस्य निरुक्ताभावत्व-व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः "सामान्ये"ति । न च द्रव्यं गुणादित्यत्र साध्य-व्यापकतावच्छेदकं द्रव्यान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताभावत्वं तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताके सत्तारूपाभावे गुण-समानाधिकरण्य-सत्त्वादव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशाभावत्वत्व-व्यापक-हेत्वधिकरणाधेयतावच्छेदकत्वाभावकत्वस्य विवक्षितत्वात् । वस्तुतस्त्वभावे प्रतियोगि-वैयधिकरण्यस्यानुपादेयत्वेन द्रव्यान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताभावत्वं द्रव्यवृत्तिसत्तारूपाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकतया न द्रव्यत्व-व्यापकतावच्छेदकमिति ध्येयम् ।

अत्र च साध्य-व्यापकता अभावीय-विशेषणता-विशेषेण ग्राह्या । सम्बन्ध-भेदेन व्यापकत्वस्य निवेशे तादृशाभावत्वस्यापि नानात्वादसङ्गत्यापत्तेः, न तु प्रमाविषयत्वीय-स्वरूप-सम्बन्धेन तथा सति केवलान्वयिनि तादृशाभावाप्रसिद्धिः (क) स्यादिति भावः ।

"तथाविधः"केवलान्वयि-साध्य-व्यापकतावच्छेदकीभूताकाशाभावत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः । आकाशाभावस्य स्व-मतेऽभावासम्भवात् "सम्प्रदाय" इति (ख) ।

दीधितिः ।

केचित्तु तादृश-यावदभाव-शून्यत्वं यदधिकरण-

(क) आकाशाभावादेस्तेन सम्बन्धेनाव्यापकतया प्रमेयत्वादेरेव तथात्वेन तदभावाप्रसिद्धिरिति भावः ।

(ख) अत्र साध्यव्यापकस्य ये प्रतियोगिनस्तेषु हेतुसामानाधिकरण्याभाव इत्युक्तौ न दोष इति इति ध्येयम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ताया व्यापकं तत्त्वमर्थ। न च तादृश-प्रतियोगितानवच्छेदकवत्त्वमेव यावत्त्वेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थ-लाभादेव सामञ्जस्येऽभावद्वयोपादानमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यं यावतां तादृशामिन्धनादीनाम् ऐकाधिकरण्यस्याप्रसिद्धेः। न चावच्छेदकांशमपहायाप्रतियोग्येव यावत्त्वेन विशिष्यतां साध्य-व्यापकस्यापि रूपान्तरेण साध्य-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वस्योपदर्शितत्वादित्याहुः।

(साध्य-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेदके यावति यत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्ति तत्त्वमर्थ इति तु नव्याः) (१)।

दीधिति-प्रकाशः।

"तादृशे"ति, साध्य-व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रत्येकं तच्छून्यत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थः। यावत्त्वावच्छिन्न-शून्यत्व-विवक्षणे धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, द्रव्यत्वाभाव-घटित-तादृश-यावदभाव-शून्यत्वस्य वह्न्यधिकरणता-व्यापकत्वादिति भावः। यथासन्निवेशे

---

(१) ( ) एतच्चिह्नितपाठो नास्ति हस्तलिखितपुस्तके। परन्तु सोसाइटिमुद्रितपुस्तक एव वर्त्तते।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वैयर्थ्याभावात् "अनतो"ति । "तादृशां" तादृशाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नानाम्(१)। "अप्रसिद्धे"रिति तथा चासम्भवः। "अप्रतियोग्येव" साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोग्येव। इन्धनादीनान्तु तादृशाभाव-प्रतियोगित्वात्तन्निरासः। इत्थञ्च तादृशाभावाप्रतियोगि-सत्ताद्येव तदधिकरणतया धूमाधिकरणता-व्यापकत्वान्नासम्भवः। धूमवान् वह्नेरित्यादौ तु अयोगोलक-भेदस्यापि तादृशाभावाप्रतियोगित्वात् तदधिकरणतया वह्न्यधिकरणत्वाव्यापकत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। "रूपान्तरेण" द्वित्व-किञ्चिदधिकरण-वृत्तित्व-विशिष्टत्वादिना। तथा च तादृशाभावाप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भव इति भावः। अत्र कल्पेऽपि केवलान्वयिन्याकाशादिरेव तादृशोऽभाव इति ध्येयम्।

अत्र तादृश-प्रतियोगितानवच्छेदकं यावद् यद्व्यापकतावच्छेदकं तत्त्वमित्यत एव सामञ्जस्येऽभावद्वयोपादानमनतिप्रयोजनकमित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः।

तत्त्वचिन्तामणिः।

यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः। तथा हि धूमस्य वह्नि-सम्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकं धूममात्रस्य वह्नि-सम्बन्धित्वात्। वह्नेस्तु धूम-सम्बन्धे न वह्नित्वमवच्छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात्, न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकं संयोगादौ तथात्वा-

---

(१) अनवच्छेदकपतामिति ग।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दर्शनात्, किन्तु वह्नौ आर्द्रेन्धन-प्रभव-वह्नित्वं धूम-सम्बन्धितावच्छेदकं तादृशञ्च व्याप्यमेव। अथ वा यत्-सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यस्य स्वरूपं तत् तस्य व्याप्यं, वह्नि-सामानाधिकरण्यं हि धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते, सोपाधौ तूपाधिना।

इति श्रीमद्-गङ्गेशोपाध्याय-विरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमान-खण्डे विशेष-व्याप्ति-प्रकरणं समाप्तम्।

दीधितिः।

अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यावच्छेदक-रूपं वा व्याप्तिः, इत्थञ्च धूमत्व-द्रव्यत्वत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वं दण्डत्वादेर्नियत-पूर्व्ववर्त्तितावच्छेदक-धर्म्मात्मक--कारणतावच्छेदकत्ववद्भेदेऽप्युपहिता--नुपहित--भेदाद्वा समर्थनीयम्। तत्राद्यमभिप्रेत्याह "यत्सम्बन्धिते"ति। "सा" सम्बन्धिता सामानाधिकरण्य-रूपा जनकतादि-व्यावृत्ता। अत्र च विशिष्ट-सत्त्वात्वाद्यवच्छिन्न-गुणादि-सामानाधिकरण्याधिकरण-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सत्त्वादेः कर्म्मादौ परामर्शाद्गुणाद्यनुमित्यापत्तेः, (१) साध्य--सामानाधिकरण्य--विशिष्ट-हेतुमत्ता--परामर्शस्तु पक्षे साध्य-निर्णयात् प्रागसम्भवीत्यनुशयेन द्वितीयम् । अयमालोको धूमो वेत्यादौ विशिष्य-सन्देहेऽपि सामान्यतोऽवच्छेदक-रूपवत्त्व-निर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

लक्षणद्वयस्य (क) पौनरुक्त्यपरिहारायाह "अवच्छिन्न"मित्यादिना । "इत्यञ्च" सामानाधिकरण्यावच्छेदक-धूमत्वादेर्व्याप्तित्वे च । संयोग-समवाय-भेदेनाह "धूमत्व-द्रव्यत्वत्वादे"रिति । नियत-पूर्व्ववर्त्तित्वस्यारण्यस्थ-दण्डादावभावात् नियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदक-दण्डत्वमेव कारणतेति भावः । ननु दृष्टान्तस्थलेऽप्यात्माश्रय(ख)-दोषात् कथमवच्छेदकत्वमतस्तत्तुल्यवत्समाधानमाह "उपहि-तेति । सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपहितं धूमत्वमवच्छेद्यं शुद्धमवच्छेदकमिति भावः(ग) । अधिकरणतायाः प्रवेशे तादात्म्येन व्याप्यसंग्रह इत्यतो "जनकत्वादी"ति, आदिना प्रतियोगित्वादि-संग्रहः । तथा च सम्बन्धि-सम्बन्धित्वं निवेश्यं, न त्वधिकरणत्व-

---

(१) अनुमानापत्तिरिति हस्तलिखितपुस्तके ।

(क) यत्सम्बन्धितेत्यादि-यत्सामानाधिकरण्येत्यादि-लक्षण-द्वयस्येत्यर्थः ।

(ख) अवच्छेदकज्ञानस्यावच्छेद्यज्ञानहेतुतया ज्ञप्तौ आत्माश्रय इति भावः ।

(ग) तथा च शुद्धविषयकज्ञानाद्विशिष्ट-विषयकं ज्ञानं भिन्नमिति नात्माश्रय इति भावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मिति भावः। "अत्र चे"ति गुणवत् गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादाविति भावः। विशिष्ट-सत्तात्वावच्छिन्नं यद्गुण-सामानाधिकरण्यं तदधिकरणीभूता या सत्ता तस्याः कर्म्मादावपि सत्त्वादिति भावः। "साध्ये"ति तथा च गुण-सामानाधिकरण्य-विशिष्टसत्ताधिकरणत्वं न कर्म्मादाविति नोक्त-दोष इति (१) भावः। "प्रागसम्भवो"ति, पर्व्वतो वह्निमान्नवेति संशय-दशायां वह्नि-सामानाधिकरण्य-विशिष्ट-द्रव्यत्ववान् पर्व्वत इत्यनिर्णयात्, प्रत्युतौचित्यावर्ज्जितस्य वह्नि-सामानाधिकरण्य-विशिष्ट-द्रव्यत्ववान्न वेति संशयस्यैव सम्भवात्। तद्धर्म्मिणि तद्धर्म्म-सामानाधिकरण्य-विशिष्ट-धर्म्मान्तरस्य प्रत्यक्ष-निर्णये तद्धर्म्मिणि तद्धर्म्म-निश्चय-सामग्र्यास्तन्निश्चयस्य (क) वा तद्धर्म्माभाव-ग्रहाभावस्य (ख) वा तद्धर्म्माभाव(ग)ग्राहक-सामग्र्यभावस्य वा हेतुत्वमनन्यगतिकतया (घ) कल्पनीयमिति भावः (२)। "अय"मिति, अयमालोको धूमो वेति सन्देहदशायां वह्नि-सामानाधिकरण्यावच्छेदक-धूमत्ववत्त्वान् पर्व्वत इत्यनिर्णयादिति भावः। "हृदय"मिति, (ङ) अवच्छेदकत्वं

(१) नोक्तदोष इतीति नास्ति ग।

(२) इत्याशय इति ग पुस्तके।

(क) लाघवादाह तन्निश्चयस्येति एवं सति तन्निश्चयोत्पत्तिकाले न तत्सामानाधिकरण्य-विशिष्टसत्तानिश्चयः, क्षणविलम्बेनैव तदुत्पत्त्यभ्युपगमादिति भावः।

(ख) निश्चयत्व-निवेशे गौरवादाह "तद्धर्म्माभावग्रहाभावस्ये"ति।

(ग) संशयोत्पत्तिकाले तादृशनिश्चयाशङ्कायामाह "तद्धर्म्माभावे"ति।

(घ) "अनन्यगतिकतया" अनुभवानुरोधेनेत्यर्थः। तथाच सिषाधयिषां विना साध्य-संशय-कालीन-प्रत्यक्ष-परामर्शादनुमितिर्न स्यादिति भावः।

(ङ) "हृदय"मित्यनेन सूचितमस्वरसमाह "अवच्छेदकत्व"मित्यादि।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न स्वरूपसम्बन्ध-विशेषोऽग्रे दूष्यत्वात्, किन्तु स्व-विशिष्टाधिकरणा-वृत्तित्वादि-रूपं, तच्च स्वत्वस्यैकस्याभावात् विशिष्ठ-धूमत्वादे-रनिश्चये दुर्ग्रहमिति भावः ।

दीधितिः ।

अत्रावच्छेदकत्वं (१) नान्यूनवृत्तित्वं अन्यूनानति-रिक्तवृत्तित्वं वा, वह्न्यादौ साध्ये मेयत्वादावतिप्रसङ्गात् धूमत्वादावप्रसङ्गाच्च । किन्त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं, तच्च यद्यपि न तदभाववदवृत्तित्वं, गुणवान् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गात् । न च कर्म्मादिवृत्तित्वावच्छे-देन गुणसामानाधिकरण्याभाववत्यां सत्तायां वर्त्त-मानत्वान्न तथा, तथा सति विशिष्टसत्तात्वे प्रागुप-दर्शित-दिशा च धूमत्वादावव्याप्ति-प्रसङ्गात् । तथापि अतिरिक्ते यद्धर्म्मविशिष्ट-हेत्वधिकरण-वृत्तित्वं न वर्त्तते तत्त्वं साध्यासमानाधिकरणावृत्ति-स्व-विशिष्टाधिकरण-वृत्तित्व-सामान्यकत्वं, स्वविशिष्टाधिकरणावृत्ति-यावत्-साध्यासमानाधिकरणकत्वमिति तु फलितार्थः। सत्ता-त्व-विशिष्ट-सत्ताधिकरण-कर्म्मादि-वृत्तित्वस्य साध्या-समानाधिकरणे कर्म्मत्वादौ सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः ।

---

(१) अत्र चावच्छेदकत्वमिति हस्तलिखितपुस्तके ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

-कर्म्माद्यन्यत्व-विशिष्ट-सत्ताश्रयस्य न कर्म्मादिरिति नाप्रसङ्गः। एवञ्च मेयत्वादेरपि केवलान्वयि-सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः।

दीधिति-प्रकाशः।

आद्ये दोषमाह "मेयत्वादा"विति। उभयत्र तमाह "धूमत्वादा"विति। "तदभावे"ति साध्य-सामानाधिकरण्याभाववद-वृत्तित्वमित्यर्थः। "कर्म्मादौ"ति सत्तायां कर्म्मणि गुण-सामानाधिकरण्यं नास्तीति प्रतीति बलादिति भावः। "न तथा" न तदभाववदवृत्तित्वम्। "विशिष्टसत्तात्वे" गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तात्वे, तस्यापि तादृश-गुण सामानाधिकरण्याभाववत्यां सत्तायां वृत्तेरिति भावः। विशिष्टस्यातिरिक्तत्व-मतेऽपि दूषणमाह "प्रागि"ति, "प्रागुपदर्शित-दिशा" सार्व्वभौम लक्षणोक्त-रीत्या। धूमावयवे (१) धूमे वह्निसामानाधिकरण्यं नास्तीति प्रतीत्या (२) धूमेऽपि वह्नि-सामानाधिकरण्याभाव-सत्त्वात् तद्वृत्तौ धूमत्वेऽप्यव्याप्तिरिति भावः (३)। "अतिरिक्ते" साध्य-सामानाधिकरण्याभाववति, अतिरिक्तत्वावच्छेदेन (क) तादृश-वृत्तित्वाभावो बोध्यः, तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ कस्यचिदतिरिक्तस्य जलत्वादेर्वह्न्यधि-

---

(१) धूमावयवावच्छेदेनेति ग पुस्तके।

(२) धूमे वह्निसामानाधिकरण्यं नास्तीति प्रतीत्येति नास्ति ग पुस्तके।

(३) भाव इति नास्ति ग पुस्तके।

(क) अतिरिक्तत्वव्यापक इत्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

करण-वृत्तित्वाभावेऽपि न क्षतिः । सार्व्वभौम-मते सत्तायामपि गुण-सामानाधिकरण्याभाव सत्त्वात् तस्या द्रव्यत्वाधिकरण-वृत्तित्व-सत्त्वात् गुणवत् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः । (क) व्याप्तेर्विशिष्टैकरूपत्वाभावे व्याप्ति-प्रकारक-पक्ष-धर्म्मताज्ञानात्मकस्य विशिष्टपरामर्शस्याप्यनुपपत्तिरित्यत आह "साध्यासमानाधिकरणे"ति, साध्यासमानाधिकरणे न वर्त्तते स्वविशिष्टाधिकरण-वृत्तित्व सामान्यं यस्य स्वस्य तत्त्वम् अवच्छेदकत्वमित्यर्थः । "स्वम्" अवच्छेदकत्वेनाभिमतं धूमत्वादि । साध्य-समानाधिकरण-भिन्ने ह्रदत्वादौ धूमत्व-विशिष्टाधिकरण-वृत्तित्व सामान्यस्यावृत्तित्वात् न धूमत्वादाववच्छेदकत्वमनुपपन्नम् । धूमवान् वह्नेरित्यादौ तु धूमासमानाधिकरणेऽयोगोलकत्वादौ वह्नित्व-विशिष्टाधिकरण-वृत्तित्व-सामान्यस्य सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः । तत्रापि द्रव्यत्वादि-निष्ठस्य वृत्तित्व-विशेषस्यायोगोलकत्वादाववृत्तेर्वह्नित्वादावतिप्रसङ्ग इत्यतः "सामान्ये"ति । ननु संयोगेन वह्न्यसमानाधिकरणे ह्रदत्वादौ धूमाधिकरण-वृत्तित्वस्य संयोगरूपस्य कालिकादिसम्बन्धेन सत्त्वात्तत्तद्-वृत्तित्वानां (ख) तत्तत्सम्बन्धेन (ग) समवायादिना वृत्तित्वं वाच्यं (घ)

(क) नन्वतिरिक्तत्वं न साध्य सामानाधिकरण्याभाववत्त्वम, अपि तु साध्य-समानाधिकरण-भिन्नत्वं तथा च नोक्ताव्याप्तिर्भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वादत आह व्याप्तेरित्यादि ।

(ख) संयोगादिरूपधूमाधिकरणवृत्तित्वानामित्यर्थः ।

(ग) अत्रायमभिप्रायः येन येन सम्बन्धेन यत् यत् साध्यासमानाधिकरणं तेन तेन सम्बन्धेन तत्तन्निरूपितवृत्तित्वाभावो निविष्टस्तथाच साध्यासमानाधिकरणजात्यादिनिरूपितसमवेतत्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भव इति ।

(घ) वृत्तित्वं वह्न्यसमानाधिकरणवृत्तित्वम् । "वाच्य"मित्यस्य निषेध-प्रति-

5144

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तथा च संयोगेन वह्न्यसमानाधिकरणे जात्यादौ समवेतत्वस्या-प्रसिद्ध्या धूमवद्वृत्तित्वस्य तादृशजात्याद्यवृत्तित्वाभावादसम्भव इत्यत आह "स्वविशिष्टे"ति। "स्वं" अवच्छेदकत्वेनाभिमतं धूमत्वादि (क)। धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्नित्वादावतिव्याप्ति-वारणाय "यावदि"ति। गुणवत्सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिं निरस्यति "सत्तात्वे"ति। स्वविशिष्टेत्यस्य फलमाह "कर्म्माद्यन्यत्वे"ति। "एवञ्च" उक्तावच्छेदकत्व-निर्वचने च। "मेयत्वादेरपी"ति, इदं वाच्यं मेयादित्यादौ मेयत्वस्य वाच्यत्व-सामानाधिकरण्याभाववति गगनादौ सत्त्वेऽपि वाच्यत्वासमानाधिकरणस्य गगनादेः सर्व्वस्य मेयत्व-विशिष्ट-मेयाधिकरणावृत्तित्वादेवावच्छेदकत्वमुपपन्नमित्यर्थः।

दीधितिः।

यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिस्तद्-ग्रहस्तु मेयत्वादिनेति तन्न व्याप्तिविरहि-वृत्तितया गृह्यमाणेन रूपेण व्याप्तिग्रहासम्भवात्, अन्यथा अतिप्रसङ्गात्। साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन

योगितयेत्यादिस्तथाच संयोगादिरूप-धूमाधिकरण-वृत्तित्वे वह्न्यसमानाधिकरण-समवेतत्वाद्यभावो वाच्य इति भावः।

(क) नन्वत्रापि लक्षणे येन येनेत्यादेरवश्यं निवेश्यतया सत्तावान् रूपत्वादित्यत्राव्याप्तिस्तथाहि समवायसम्बन्धेन सत्ताधिकरणे संयोगेनावृत्ति गगनादि, तत्र समवायसम्बन्धेन रूपत्वाधिकरणरूप-संयोग-सम्बन्धाप्रसिद्ध्या तेन वृत्तित्वाभावस्याप्रसिद्धेरिति चेन्न साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन सम्बन्धेनावृत्तिर्यस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतायां तत्प्रतियोगिकत्व-यद्वत्त्वधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सम्बन्धेनावर्त्तमानत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणेऽपि तेन तेन तथात्वं बोध्यम् । नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वे तु स्व-समानाधिकरण-तादृश-धर्म्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयम् । सामानाधिकरण्योपादानात् धूम-प्रागभावत्वादि-संग्रहः । तदघटितत्वञ्च तदविषयक-प्रतीति-विषयत्वम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

मैथिल-मतं दूषयति "यत्त्वि"ति । वृत्तिमत्प्रमेयत्वमित्यत्र प्रमेयत्वस्य वैयर्थ्यात् वृत्तिमत्त्वमेव निष्कृष्य दर्शितं "मेयत्वादिने"ति । तेन मेयादिति प्रयोगोपपत्तिः । ("अन्यथा" व्याप्तिविरहि-वृत्तित्वेन गृह्यमाणेनापि रूपेण व्याप्तिग्रहे) (१) । "अतिप्रसङ्गात्" द्रव्यत्वादिनापि धूमादिनिष्ठ-वह्न्यादि-व्याप्ति-ग्रह-प्रसङ्गात् । सम्बन्धसामान्येन यद्वह्न्यधिकरणं तदवृत्तावाकाशादौ हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन हेत्वधिकरण-वृत्तित्वाभाव सत्त्वात् समवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमादावतिव्याप्तिरतः "साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेने"ति । द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्यवति काले सम्बन्धसामानान्येनावृत्तावाकाशादौ हेत्वधिकरण-वृत्तित्वाभाव-सत्त्वादतिव्याप्तिरित्यतो "येन येने"ति । वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्न्यसमानाधिकरण-धूमावयव-रूपादौ समवायेन धूमाधिकरण-वृत्तित्वात् अव्याप्तेराह "हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेने"ति ।

---

(१) ( ) एतच्चिह्नितपाठो नास्ति ग पुस्तके ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वस्तुतस्तु यत्त्व-तत्त्वयोरननुगमादावश्यकत्वाच्च विशेषणता-विशेषेणैवावृत्तित्वं बोध्यम्। एवञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति विशेषणता-विशेषेण यत् अवृत्ति तत् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणेपि तेन सम्बन्धेनावृत्तीत्येव वक्तव्यमिति।

"वारणीयत्वे त्वि"ति। वस्तुतस्तु तत्र व्याप्ति-सत्त्वात्तदवारणेऽपि न क्षतिः। प्रयोक्तुस्त्वाधिक्येनैव निग्रह इति भावः। "तादृशे"ति निरुक्तावच्छेदकरूपेत्यर्थः। तेन द्रव्यं विशिष्ट-सत्त्वादित्यत्र स्वसमानाधिकरण-सत्तात्व-घटितत्वेन (१) विशिष्ट-सत्तात्वस्य न क्षतिः। नीलधूमत्वे धूमत्वमेव तादृशो धर्म्मो घटक इति नातिप्रसङ्गः। स्वस्यापि स्वघटित(२)त्वा"दन्तरे"ति। "धूमे"ति, धूमत्वस्य धूम--प्रागभावत्वासमानाधिकरत्वाद्विशिष्टाभावस्तत्राप्यक्षत इति भावः। ननु तद्घटितत्वं तदविषयक-प्रतीत्यविषयत्वं तदभावस्तदघटितत्वं, तथा च नञ्-द्वय-गर्भतायां सन्दर्भ-विरोध इत्यत आह "तदविषयके"ति। इत्यञ्च स्वाविषयक-प्रतीति-विषयस्वसमानाधिकरण-तादृशधर्म्माविषयक-प्रतीति-विषयत्वं पर्य्यवसितार्थः। तेन धूमत्वस्य नीलधूमत्वभिन्नत्वाभावेऽपि न क्षतिः।

दीधितिः।

स्वरूप-सम्बन्ध-विशेष एवावच्छेदकत्वं अत एव न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमित्यादिकमपि सङ्गच्छते, अन्यथातिप्रसक्तोऽनति-प्रसक्तत्वस्याप्रसक्तत्वेन तन्निराकरणा-

---

(१) घटितत्वेऽपीति ग पुस्तके। (२) घटकेति घ पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

योगात्, विरुद्धयोर्भावाभावयोरधिकरणे एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तिर्विरुध्यते अतस्तत्रावच्छेदक-भेदापेक्षा । अत एव व्यभिचारिणि साध्य-तदभाव-सामानाधिकरण्ययोर्विरुद्धयोरुपपादनाय उपाधि-तदभावाववच्छेदकावनुमन्यन्ते न्यायाचार्य्याः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

मिश्र-मतमाह "स्वरूपसम्बन्धविशेष एवे"ति । "अन्यथा" अनतिप्रसक्तत्वस्यावच्छेदक-पदार्थत्वे । ननु गुणवत् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वस्य गुणसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तित्वात् लघुत्वाच्च स्वरूपसम्बन्ध-रूपावच्छेदकत्वं स्यात् अत आह "विरुद्धयो"रिति । विरुद्धयोरपि गोत्वाश्वत्वयोरधिकरणे प्रमेयत्वादेर्वृत्तौ नावच्छेदक-भेदापेक्षेत्यत उक्तं "भावाभावयो"रिति । "एकस्य" एकधर्म्मावच्छिन्नस्य, तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्नेर्नानात्वेऽपि न क्षतिः । "तत्र" विरुद्धभावाभावाधिकरणे । एकस्य एकेन सम्बन्धेन वृत्तौ अवच्छेदक-भेदावश्यकत्वे प्राचां सम्मतिमाह "अतएवे"ति । "उपाधी"ति, साध्यसामानाधिकरण्ये उपाधिः, (क) साध्याभाव-सामानाधिकरण्ये चोपाध्यभावोऽवच्छेदक इत्यर्थः ।

दीधितिः ।

सत्तात्वन्तु गुणाद्यभावस्येव गुणस्यापि न सामा-

(क) साध्यसमव्याप्तरूपोपाधिरित्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नाधिकरण्यावच्छेदकं विरोधात्। अव्याप्यवृत्तेश्च कपि-संयोगादेरधिकरणे वृक्षादौ तदभावस्य, संयोगेन च वह्नेरधिकरणे महानसादौ समवायावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-तदभावस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वात्। वह्निमति च संयोगेन वर्त्तमानस्य धूमादेर्वह्न्यभाववति स्वावयवे संयोगेनावर्त्तमानत्वाच्च तद्वृत्तित्व-धूमत्वादेर्न साध्य-सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्व-विरोधः। व्यभिचार-धीरप्येतद्व्याप्ति-बुद्धौ विरोधिन्येव, तद्धर्म्मविशिष्टस्य साध्यानधिकरण-वृत्तित्व-ग्रहे तदवच्छेदेन साध्याधिकरण-वृत्तित्व-ग्रहायोगात्।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु सत्तात्वस्य गुण-सामानाधिकरण्यमात्रावच्छेदकत्वेऽप्युक्त-विरोध-परिहारो भवत्येव तथा चातिव्याप्तिरेवेत्यत आह "सत्तात्वन्त्वि"ति, विनिगमना-विरहादुभयोरवच्छेदकत्वे विरोधान्नैकस्याप्यवच्छेदकत्वमिति भावः। विरुद्धयोरित्यस्य फलमाह "अव्याप्यवृत्ते"रित्यादिना। संयोगेन तदभावयोरेकावच्छेदेन विरोधो वर्त्तत एव, परन्तु प्रकृते तादृश-विरोधो न विवक्षितः। एक-धर्म्मिणि वृत्तित्वं ययोर्विरुद्धयोस्तादृशो विरोध एव विवक्षित इति तं दर्शयित्वा सम्बन्ध-भेदेनाविरोधं दर्शयति "संयोगेन च वह्ने"-रिति। "अविरुद्धत्वा"दिति, तथा च प्रतियोगितावच्छेदक-सम्ब-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण-वृत्तित्व-विशिष्टस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य चाधिकरणे एकस्य एकेन सम्बन्धेन वृत्तिर्विरुद्धेत्यर्थः। तेन कपिसंयोगि सत्त्वादित्यादाववच्छेदक-भेदापेक्षेति द्रष्टव्यम्। एकेन सम्बन्धेनेत्यस्य फलमाह "वह्निमती"ति। "तद्वृत्तित्वधूमत्वे"ति, कपिसंयोग्येतद्वृत्तित्वात् वह्निमान् धूमादित्यादाविति शेषः। "न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः" न विनिगमनाविरहेणोभयावच्छेदकत्व-विरोधेनैकस्याप्यनवच्छेदकत्वेन सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वासम्भव इत्यर्थः। नन्वनुमितिविरोधि(क)व्यभिचारज्ञानाविरोधितया नैतद्व्याप्तिज्ञानम् अनुमिति हेतुरित्यत (ख) आह "व्यभिचारे"ति। "तद्धर्म्म-विशिष्टस्ये"ति, साध्यतदभावयोरिव तदुभय-सामानाधिकरण्ययोरप्येकावच्छेदेन स्वरूपतो विरोधस्योक्तत्वादिति भावः। (ग)

दीधितिः।

अस्तु वा एतन्मते हेतु-वृत्ति-धर्म्मस्य साध्य-सामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वमेव व्यभिचारः, तद्धीरेव साक्षाद्विरोधिनी, व्यभिचारधीस्तु परम्परयेति, नील-

---

(क) अनुमित्यनुत्पादप्रयोजक इत्यर्थः।

(ख) यथाच व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः।

(ग) तत्सामानाधिकरण्येन व्यभिचारग्रहस्यासमानविषयकस्यापि विरोधित्वमनुभवानुरोधेन कल्पनीयमिति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

धूमत्वादिकन्तु गौरवान्नावच्छेदकम्। एवञ्च लघु-घटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं व्याप्तिः, न तु तत्सहचरित-कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकं, तेन च गुरुणापि रूपेण व्याप्ति-ग्रहे कथायां हेतोरुपन्यासे वाऽनुयोगः प्रकारान्तर-व्याप्तिवादिनामपि समानः।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु शाखा-विशिष्टे(क) वृक्षे कपि-संयोगाभाव ग्रहेऽपि शाखावच्छेदेन वृक्षे कपि-संयोगवत्त्व-ज्ञानवत् वह्नित्व-विशिष्टे धूमानधिकरण-वृत्तित्व ग्रहेऽपि वह्नित्वावच्छेदेन धूमाधिकरण-वृत्तित्वग्रहो नानुपपन्नः, हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यानधिकरण वृत्तित्वन्तु न व्यभिचार इत्यत आह "अस्तुवे"ति। "परम्परये"ति एतादृश व्यभिचारोन्नायकतयेत्यर्थः। एतादृश-व्यभिचारानुन्नयनदशायान्तु व्यभिचारान्तर-धी-कालेऽपि अनुमितिरेतन्मते इष्टैवेति भावः। व्यर्थ-विशेषण-स्थले व्याप्यत्वासिद्धिं दर्शयति "नीले"ति। तुल्ययुक्त्या(ख)ऽन्यत्राप्याह (ग) "एवञ्चे"ति स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषस्यावच्छेदकत्वात्मकत्वे चेत्यर्थः। "तत्सहचरितं" तत्समतियतम्। नन्वेवं (घ) गुरुरूपेण प्रकृतव्याप्ति-ग्रहस्यासम्भवात् तदवच्छिन्नहेतु-

---

(क) शाखासामानाधिकरण्येनेत्यर्थः।

(ख) सम्भवदवच्छेदकताक-लघुधर्म्मापेक्षया गौरवरूपयुक्त्येत्यर्थः।

(ग) व्याप्यत्वासिद्धिमाहेत्यर्थः।

(घ) गुरुरूपेण व्याप्त्यभावे इत्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कानुमितिर्न स्यात्, (क) नील-धूमादित्यादि-प्रयोगे च प्रयोक्ता निगृहीतः स्यात्, प्रकारान्तर-व्याप्त्यभिधाने तु नायं दोष (ख) इत्यत आह "तेने"त्यादिना। "प्रकारान्तरे"ति अत्यन्ताभावा-न्योन्याभावादिगर्भेत्यर्थः। तन्मतेऽपि नील-धूमत्वाद्यवच्छेदेन तत्तद्व्याप्त्यग्रहस्य "नीलधूमा"दिति प्रयोक्तुर्निग्रहस्य चाविशिष्ट-त्वादिति (ग) भावः।

केचित्तु "तेन चे"ति, "तेन" तत्समनियत-गुरुधर्मस्यावच्छेद-कत्वाभावेन। "अपि"भिन्नक्रमे, प्रकारान्तर व्याप्तिवादिनां तत्र तत्रा(ङ)नुयोगोऽपि प्रकृत-व्याप्तिवादिनां समानः,गुरुरूपस्य स्वरू-पसम्बन्ध-विशेष-रूपावच्छेदकत्वास्वीकारादिति, एतद्व्याख्याने च "तेन चे"त्यस्य हेतुत्वं सङ्गतमिति व्याचक्षुः।

दीधितिः।

एवं द्रव्यं रूपात् रसादित्यादौ सकलगुण-साधार-णस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादि-साधारणस्य गुणासमवेतत्त्वे सति द्रव्यसमवेतत्वस्य वा एकस्यावच्छेदकत्व-सम्भवे बहूनां रूपत्वादीनामपि (१) न तत्त्वम्। विरुद्ध-

(१) अपीति नास्ति क्वचिन्मुद्रितपुस्तके।

(क) परार्थानुमानाभिप्रायेणाह "नीले"त्यादि।

(ख) गुरुरूपेण व्याप्तिसत्त्वादिति भावः।

(ग) गुरुरूपस्य मन्मते गौरवेण सामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्ववत्, त्वन्मतेऽपि व्याप्यतायामनवच्छेदकत्वेनानुयोगसम्भवादिति भावः।

(घ) व्याप्तिपक्षे कथायां हेतोरुपन्यासे वेत्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

धर्म्मद्वयाधिकरणयोश्च एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं विरोधः, कथं वा द्रव्यत्वादौ साध्ये हेतुत्वेन विशिष्ट-रूपादे प्रयोगः, तथा परामर्शाद्वानुमितिरिति तु (१) विभावनीयम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

शरीर-गौरव-कृतमनवच्छेदकत्वं व्युत्पाद्य व्यक्ति-बाहुल्य-कृतमनवच्छेदकत्वं व्युत्पादयति "एव"मिति । "द्रव्यत्वादी"त्यादिना कर्म्मत्वादि-जाति-परिग्रहः । सत्ता-वारणाय "सत्य"न्तं, कर्म्मत्वादि-वारणाय "द्रव्यसमवेते"ति । न चात्र रूपासमवेतत्व-रसासमवेतत्वादीनां तावतां(२) विनिगमना-विरहेण हेतु-प्रवेशे गौरवात् रूपत्वादिकमेवावच्छेदकमुचितमिति वाच्यं विनिगमना-विरहेण रूपासमवेतत्व-रसासमवेतत्वादीनामवच्छेदकत्वे तद्घटकत्वेन रूपादीनां चतुर्विंशतेरप्यवच्छेदकत्वे तत्संग्राहक-गुणत्वस्यैव (३) हेतुत्व-प्रवेशेन गुणासमवेतत्वस्यैव हेतुत्व-प्रवेशौचित्यात् । अत एवा(क)काशादि(४) पदस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकं शब्दत्वमेव (ख) न तु कत्वा-

(१) तु इति नास्ति मुद्रित पुस्तके ।

(२) यावतामिति घ ।

(३) तत्संग्राहकस्यैव गुणत्वस्येति घ ।

(४) आदीति नास्ति घ ।

(क) संग्राहकलाघवस्य विनिगमकत्वादेवेत्यर्थः ।

(ख) सकलशब्दानां शक्यतावच्छेदकतया संग्राहकत्वादिति भावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीत्युक्तं गुणदीधितौ । (क) यद्वा वाकारोऽनास्थायां सर्व्वसाधारणं गुणत्वमेव पूर्व्वोक्तं सम्यक् । "तत्त्वम्" अवच्छेदकत्वम् । एतन्मतं दूषयति "विरुद्धधर्म्मद्वये"ति, तादृशव्याप्तौ मानाभावादिति (ख) भावः (१) । "कथं वे"ति, व्याप्यतावच्छेदकेन रूपेणैव हेतु-प्रयोगस्य न्याय्यत्वात् रूपत्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदकत्वात् द्रव्यं रूपादित्यादि-प्रयोगे निग्रहः स्यादिति भावः । स्वार्थानुमानाभिप्रायेणाह "तथा परामर्शाद्दे"ति ।

दीधितिः ।

अपरे तु यद्धर्म्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणताया अवच्छेदकं स धर्म्मो व्याप्तिः । ग्रन्थस्तु धूमस्य धूमवतः धूमत्वं धूमवत्त्वं वह्नेस्तु वह्निमतस्त्वित्यादि-प्रकारेण व्याख्येयः । अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः विरुद्ध-दिक्कालावच्छिन्न-वृत्तिकस्य

(१) यदि वा तादृशव्याप्तिरिष्यते संयोगस्यैव न संयोगाभावस्य सामानाधिकरण्यावच्छेदकं सत्तात्वं अतः संयोगाभाववान् सत्त्वादित्यत्राव्याप्तिरिति ध्येयमित्यधिकः पाठोवर्त्तते घ पुस्तके ।

(क) ननु शब्दत्वस्य सकलशब्दवृत्तितया तत्संग्राहकत्वं सम्भवति, गुणासमवेतत्वरूपासमवेतत्वादीनां अखण्डाभावतया गुणासमवेतत्वत्वेन रूपासमवेतत्वादीनां संग्रहो न सम्भवतीत्यत आह "यद्वे"ति ।

(ख) तत्सामानाधिकरण्य-तत्सामानाधिकरण्याभावयोरेव विरोधेन तत्तदभाव-सामानाधिकरण्ययोर्विरोधे मानाभावात् । सत्तात्वावच्छेदेनैव गुण-तदभाव-सामानाधिकरण्य सत्त्वाद्गुणवान् सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्व्वारेति भावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न्यूनदेश-काल-वृत्तिकादेस्वाधिकरणतायां तदसम्भवा-त्तुल्य-वृत्तिक-धर्म्म--द्वयाधिकरणत्वयोर्मिथोऽवच्छेद्याव-च्छेदकभावस्य च नियन्तुमशक्यत्वात्, नाप्यन्यून-वृत्तित्वं(१) न्यूनवृत्तिधर्म्मादे(२)रव्याप्त्यापत्तेः। किन्त्व-नतिरिक्त-वृत्तित्वं स्वान्यूनवृत्ति-तत्कत्वमिति यावत्, अतो न केवलान्वयिन्यव्याप्तिः। अत्र च यदन्यूनवृत्ति-साध्यं तत्त्वं स्व-व्यापक-साध्यसम्बन्धित्व-पर्य्यवसन्नमपेक्ष्य गौरवं परमवशिष्यते, तच्च ग्रन्थकार एवाग्रे विवेचयि-ष्यत इत्याहुः।

दीधिति-प्रकाशः।

द्रव्यं गुण-कर्म्मान्यत्वे सति (३) सत्त्वादि-त्यादि-संग्रहाय "यद्धर्म्म-विशिष्ट"ति, (क) हेत्वधिकरणताया (४) अवच्छेदकत्वमव्याख्याये

---

(१) वृत्तिकत्वमिति मुद्रितपुस्तके।

(२) न्यूनवृत्तिकधर्म्मादेरिति मुद्रितपुस्तके।

(३) गुणकर्म्मान्येति घ।

(४) हेत्वधिकरणताया इति नास्ति ख, घ।

(क) हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-हेत्वधिकरणत्व-लाभाय-हेत्विति। साध्याधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वं, तेन समवायेन वह्नेः साध्यतायां धूमे, विशिष्टसत्तायाः साध्यत्वे जातौ च नातिव्याप्तिः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(क) वोल्वनं (१) "धूमस्य वह्निसम्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदक"मित्यादिग्रन्थविरोधं प्रथमतः एव परिहरति "ग्रन्थस्त्वि"त्यादिना । "विरुद्धदिक्काले"ति अग्रावच्छिन्न-कपि-संयोगि साध्ये मूलावच्छिन्न संयोग-विशेषस्य विरुद्ध-दिगवच्छिन्न-वृत्त(२) वृत्तिकस्य तद्-घटादौ साध्ये तद्घटध्वंसस्य विरुद्धकालावच्छिन्नवृत्तिकस्य चाधिकरणतायां साध्याधिकरणत्वावच्छेदकत्वासम्भवात् (ख) इत्यर्थः। अविरुद्ध दिक्कालवृत्तिकयोरप्यसम्भवमाह "न्यूने"ति । वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृश (३) धूमस्य वह्न्यपेक्षया न्यूनदेशकालवृत्तिकस्याधिकरणतायां वह्न्यधिकरणत्वावच्छेदकत्वासम्भवादित्यर्थः(ग) ।"तुल्यवृत्तौ"ति एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ परस्पराधिकरणतायां परस्पराधिकरणतावच्छेदकत्वेऽन्योन्याश्रया(घ)न्नैकमप्यवच्छेदकमिति भावः । (ङ) उत्पत्ति-ज्ञप्त्योरिव एतादृशान्योन्याश्रयेऽपि वस्तु-व्य-

---

(१) अव्याख्यायैवाग्रिम मूले इति अधिकः पाठः घ।

(२) वृत्त इति नास्ति ख ग पुस्तकयोः ।

(३) तादृशेति नास्ति घ ।

(क) उल्वनमित्यस्य पुरः स्फुर्त्तिकमित्यर्थः, एतच्चाग्रिम-ग्रन्थविरोधमित्यनेनान्वितम् ।

(ख) अवच्छेद्याधिकरणासम्बद्धत्वादिति भावः ।

(ग) तथाच स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमप्यन्यूनानतिप्रसक्तत्वनियतमिति भावः ।

(घ) स्थितौ अन्योन्याश्रयादित्यर्थः ।

(ङ) ननूत्पत्तिज्ञप्त्योरेवान्योन्याश्रयस्य दोषत्वमत आह "उत्पत्तौ"त्यादि ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वस्था-विरोध(क) इति ध्येयम् । साध्याधिकरणताशून्यावृत्तित्वरूपेऽनतिरिक्तवृत्तित्वे केवलान्वय्यव्याप्तिरतः "स्वान्यूने"ति, स्वम् अवच्छेदकत्वेनाभिमतं धूमाधिकरणत्वादि, अन्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वं, तत्पदं साध्याधिकरणतापरं, हेत्वधिकरणता-निष्ठावच्छेदकत्व-वारणाय बहुव्रीह्यनुसरणं, तथा च यद्धर्म्म-विशिष्ट-हेत्वधिकरणता स्वान्यूनवृत्ति-साध्याधिकरणताकेत्युक्ति-भङ्ग्या यद्धर्म्म-विशिष्ट-हेत्वधिकरणता-व्यापिका साध्याधिकरणता स धर्म्मो व्याप्तिरिति फलितार्थः । अत्र चाधिकारता द्वय-प्रवेशे गौरवं प्रकाशयति "अत्रे"ति । व्याप्तेर्विशिष्टैकरूपतां प्रकाशयन्नाह "स्वव्यापके"-ति । "अग्र" इति लाघवादन्योन्यांभावगर्भैव व्याप्तिरित्यादावित्यर्थः ।

दीधितिः ।

"उपाधिने"ति (१) । विशेषणतामापन्नेनोपाध्यनुप्रवेशेनेति यावत् । वह्नावार्द्रेन्धन-प्रभव-वह्नित्वेन रासभार्द्रेन्धनादौ च तथाविध-वह्नि-विशिष्टत्वेन धूम-सम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविध वह्नेरप्यनुप्रवेशात्, रासभत्वादिकन्तु निविशते न वेत्यन्यदेतत् ।

---

(१) ४८६ पृः मूलं द्रष्टव्यम् ।

(क) अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थितौ अन्योन्याश्रयस्यापि वस्तु-व्यवस्था-प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधिति-प्रकाशः।

ननूपाधेः साधनावृत्तितया (क) कथं तन्निष्ठ-साध्य-सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमत आह। "विशेषणता"मिति (ख)। नन्ववच्छेदक(१)विशेषणतापन्नस्यापि तस्य नावच्छेदकत्वं, किन्तु वह्नावार्द्रेन्धन-प्रभव-(ग)वह्नित्वमवच्छेदकं, तच्च सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेनार्द्रेन्धन–प्रभवत्व–विशिष्ट–वह्नित्वं, तत्र चार्द्रेन्धन-प्रभव-वह्नेर्न विशेषणत्वं, किन्तु सामानाधिकरण्य-घटकतया सम्बन्धत्वमेवेत्यत आह, "उपाध्यनुप्रवेशिने"ति, तथा च (घ) उपाध्यनुप्रविष्ट-धर्म्मेणावच्छिद्यत इत्यर्थः। तदनुप्रविष्टत्वञ्च तदविषयक-प्रतीत्यविषयत्वम् (ङ)। अनुप्रवेशे वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह "वह्ना"-

(१) अवच्छेदको इति ग।

(क) साधने उपाधिसामानाधिकरण्यस्योपाधिविशिष्टबुद्धि-नियामकत्वाभावात्तस्य सम्बन्धत्वाभावेन तेन सम्बन्धेनापि तादृशावच्छेदकत्वमुपाधौ न सम्भवतीत्याशयेनाह साधनावृत्तितयेत्यादि।

(ख) तथा च विशेष्यतया अवच्छेदकस्य विशेषणीयभूय उपाधिरवच्छेदक इत्यर्थः। आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वमवच्छेदकं, तत्रचार्द्रेन्धनप्रभववह्निरूपोपाधिः सामानाधिकरण्य-घटकतया विशेषणमिति भावः।

(ग) आर्द्रेन्धनवह्निविशिष्टवह्नित्वापेक्षया लाघवादिति भावः।

(घ) उपाधेरनुप्रवेशो यत्रेति व्युत्पत्त्यभिप्रायेणाह उपाध्यनुप्रविष्टेत्यादि। तथा च "सोपाधौत्वुपाधिने"तिमूलस्य सोपाधो उपाधिर्घटकतया साध्यसम्बन्धितावच्छेदको भवतीत्यर्थः पर्य्यवसित इति ध्येयः।

(ङ) तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतानवच्छेदकत्वमित्यर्थः, तेन प्रमेयत्वादिना प्रतीतिमादाय नासम्भवः समूहालम्बनादायातिप्रसङ्ग वारणाय नञ्-द्वय-गर्भतेति ध्येयम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विति, प्रथमे सम्बन्धतया, इतरयोस्तु विशेषणतयानुप्रविष्टता (१)। आर्द्रेन्धनत्वस्योपाधि-घटकतया-निवेशेऽपि (क) विशेषणतया (२) निवेशाभावं (ख) दर्शयितुं (ग) तस्य (घ) पृथगुक्तिः (ङ)। "न वेति" वाकारोऽनास्थायां, रासभत्वादावार्द्रेन्धन-वह्नि-सामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन विशेषणत्वे वैयर्थ्याभावात्। "अन्यदेत"दिति उपाध्यनुप्रवेशस्योभयथापि सत्वादिति भावः।

---

(१) अनुप्रवेश इति ग।

(२) विशेष्यतयेति घ।

(क) चरमानुप्रवेशोक्तेः फलमाह आर्द्रेन्धनत्वस्येत्यादि, आर्द्रेन्धनत्वस्य प्रथमे उपाध्यनुप्रविष्टधर्म्मघटकार्द्रेन्धन-प्रभवत्व-घटकतया निवेशेपीत्यर्थः।

(ख) तादृशावच्छेदकविशेषणतयोपाधेर्निवेशाभावमित्यर्थः।

(ग) व्यभिचारिमात्रे उपाधिविशेषणकधर्म्मस्यैव साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमिति भ्रमनिरास एव दर्शन फलमिति भावः।

(घ) चरमानुप्रवेशस्येत्यर्थः।

(ङ) विशेष्यतयेति पाठे रासभादावित्यनेन सामञ्जस्ये रासभार्द्रेन्धनादावित्युक्तेः फलमाह "आर्द्रेन्धनत्वस्ये"ति धूमवानार्द्रेन्धनादित्यत्र साधनतावच्छेदकार्द्रेनत्वस्येत्यर्थः। "उपाधिघटकतये"ति यथाश्रुतार्थकमेव। "विशेष्यतये"त्यस्य चरमस्थले इत्यादिः। "दर्शयितु"मिति आर्द्रेन्धन-प्रभववह्नित्ववत् सर्व्वत्र किञ्चिद्विशेषणविशिष्टसाधनतावच्छेदकस्तत्र उपाध्यनुपविष्टोधर्म्म इति भ्रमनिरासाय तद्दर्शनस्यावश्यकत्वादिति। "तस्य" आर्द्रेन्धनत्वस्य। "पृथगुक्तिः" हेतुतावच्छेदकतया रासभत्वापेक्षया भिन्नत्वेनोक्तिः। उद्वृत्तः शब्द इत्यादि न्यायेन पृथगुक्त्या तल्लाभादिति भावः। "विशेष्यतये"त्येव पाठः आर्द्रेन्धनत्वस्येत्यादि यथाश्रुतार्थकमेव, "तस्ये"त्यस्य विशेषणतयानुप्रवेशस्येत्यर्थ इति यथाश्रुतमेव बहवो वर्णयन्ति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधितिः ।

अत्र चेदं स्नेहवत् निःस्नेहं वा स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधि-प्रवेशं (१) शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्यासामानाधिकरणतया साधन-व्यापकतया वा स्वयमनुपाधिना (२) केवलेन विशेषणीभूय वा (३) शीतान्यस्पर्शत्वेन चोपाधिना स्वत एव स्पर्शे साध्य-सम्बन्धोऽवच्छिद्यत इत्युपाधिनैवेति नियमे न न तात्पर्य्यं, परन्तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकतामात्रे ।

इति श्रीमद्-रघुनाथशिरोमणि-कृतयां दीधितौ अनुमानखण्डे विशेषव्याप्ति-प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"सोपाधौ तु उपाधिने"ति मूलम् उपाधिनैवेति नियम-मुखेन साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्व-प्रापकमिति यथाश्रुतं

---

(१) प्रवेशेनेति हस्तलिखित पुस्तके ।

(२) अनुपाधिनावेति हस्तलिखित पुस्तके ।

(३) वेति नास्ति हस्तलिखित पुस्तके ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ग्रन्थ-तात्पर्य्यं निरस्यति "अत्र चे"त्यादिना। व्यभिचारिणि (१) येन साध्य-सामानाधिकरण्यमवच्छिद्यते तदवश्यमुपाध्यनुप्रविष्टं तदवश्यं (२) उपाधिरिति वा नियमं दूषयति "शीतत्वेने"ति। इदं स्नेहवात् स्पर्शादित्यत्र स्नेह-सामानाधिकरण्यावच्छेदकं शीतत्वं नोपाध्यनुप्रविष्टमिति व्यभिचारः। ननु "उपाधिने"ति तृतीयार्थो विशेषणत्वं तथा च तद्बलात् सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेनावच्छेदक-विशेषणतया येनावच्छिद्यते तदवश्यमुपाधिरिति नियमात्र शीतत्वे व्यभिचारस्तस्यावच्छेदक-विशेषणत्वेनानवच्छेदकत्वादत आह "शीतान्यत्वेने"ति। इदं निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतान्य-स्पर्शत्वमवच्छेदकं, तच्च सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन शीतान्यत्व-विशिष्टं स्पर्शत्वं, तत्रापि (३) शीतान्यत्वं तादृशमवच्छेदकमपि (४) नोपाधिरिति व्यभिचार इति भावः (५)। उक्तधर्म्मयोः (क) स्वयमनुपाधित्वे यथाक्रमं हेतुद्वयं "साध्यासमाने"-त्यादि। केवलेन शीतत्वेन विशेषणीभूयशीतान्यत्वेनावच्छिद्यते इति अग्रेतनेनान्वयः (६)।

ननु तृतीया-बलादुपाधिना विशेषणतामापन्नेनैवावच्छिद्यत इति लब्धम्। तथाचोपाधेरवच्छेदकत्वम् अवच्छेदकविशेषणत-

---

(१) नियमेनेत्यधिकः पाठः ग।
(२) तदवश्यमिति नास्ति ग।
(३) अपीति नास्ति ग।
(४) तादृशमपीति घ।
(५) इत्यर्थ इति घ।
(६) अवच्छिद्यत इत्यन्वय इति घ।

(क) शीतत्व-शीतान्यत्वयोरित्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यैव पर्य्यवसितं मतं (१) दूषयति "शीतान्य-स्पर्शत्वेनेति। (क) चकारस्त्वर्थे "स्वत: एव" न तु कस्यचिद् विशेषणतया, शीतान्यस्पर्शत्वस्य च पृथिवीस्पर्श-जलान्यतरत्वावच्छिन्न-साध्य-व्यापकतयोपाधित्वम्।

यत्तु यत्रावच्छेदकस्य उपाधित्वं तत्रानुप्रविष्टत्वमिति नियमे व्यभिचारोद्भावनं शीतान्यस्पर्शत्वेनेति तदसत् स्वतोऽवच्छेदकत्वेऽपि शीतान्यस्पर्शत्व-विशिष्टत्वस्य सत्वादि-साधारणस्यावच्छेदकत्वे शीतान्यस्पर्शत्वस्यानुप्रविष्टत्वेन व्यभिचारासम्भवात्। यद्यपि प्रथमनियमस्यैव प्रकृतोपयोगित्वं द्वितीयादि-नियमानान्तु साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वेऽपि सम्भवान्नाशङ्कनीयत्वं तथापि प्रथमनियममात्र-सम्पादकतया एवकारे आक्षिप्ते तद्दललभ्या यावन्तो नियमा सम्भवन्ति तावन्त एव दूषिता इति। "शुद्धस्य" किञ्चिद्विशेषणाविशिष्टस्य।

इति श्रीमद्‌-भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-
प्रकाशे अनुमानखण्डे विशेषव्याप्ति-
प्रकरण-व्याख्या समाप्ता।

---

(१) मतमितिनास्ति घ।

(क) समुच्चयाद्यर्थकत्वासम्भवादाह "चकारस्त्वर्थे" इति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथातएव-चतुष्टय-प्रकरणं*

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत एव साधनतावच्छेदक-भिन्नेन येन साधनाभिमते साध्य-सम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तत्र साधने-विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति ।

अथातएवचतुष्टय-प्रकरणे—दीधितिः ।

यत एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं नियतमवच्छेदकम् अत एव तद्विशेषस्तत्रोपाधिरिति वदन्तीत्याह "अतएवे"त्यादि । अत्रावच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्येन, तत्त्वञ्चान्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वमिति यावत् । तच्चाधिकरणान्तर्भावेन, तेन साध्य-विशिष्ट-साधनतावच्छेदकावच्छिन्न-साधनवत्त्व-व्यापकाधिकरणताकत्वं पर्य्यवस्यति, निरुक्त-विशिष्ट-साधन-व्यापकत्वमिति तु निष्कर्षः । इत्यञ्च सत्त्वाद्येक-व्यक्तिक-हेतु-निष्ठ-द्रव्यत्वादि-सामानाधिकरण्य-व्यापक-सामानाधिकरण्य-प्रति-योगिनि घटत्वादौ नातिप्रसङ्गः । न वा द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वाद्य-

---

* अतएव-चतुष्टयग्रन्थस्य विशेषव्याप्त्यन्तर्गतत्वेऽपि सर्व्वेष्वेव हस्तलिखितपुस्तकेषु पृथक्त्वयोल्लेख-दर्शनादत्र पृथङ्निर्द्देशः कृतः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्यापके स्पर्शवत्त्वादावप्रसङ्गः। निःस्नेहं स्पर्शात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ शीत-स्पर्शान्यत्व-रूपान्यत्वादेर्वारणाय "तत्रे"त्यादि। "तत्र" साध्य-विशिष्टे साधने "विशेषणं" साध्याभाव-विशिष्टात् साधनात् सामानाधिकरण्येन व्यावर्त्तकं, साध्याभाव-विशिष्ट-निरुक्त-(१) साधनवदवृत्तीति यावत्।

अथातएव-चतुष्टय-प्रकरणे—दीधिति-प्रकाशः।

"साधनते"ति। साधनतावच्छेदकातिरिक्तमवच्छेदकमावश्यकमित्यर्थः। "तद्विशेषः" साधनतावच्छेदकातिरिक्त-साध्यसम्बन्धितावच्छेदक-विशेषः। अन्यथा सोपाधौ साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकस्यासत्त्वे तद्विशेषस्योपाधित्वाभिधानमसङ्गतं स्यादिति भवत्युपष्टम्भकतेति भावः।

ननूपाधेः साधनावृत्तितया कथं तन्निष्ठ-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्वमित्यत आह "सामानाधिकरण्येने"ति। तथा च सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन उपाधिरपि साधन-वृत्तिरिति नानुपपत्तिरिति भावः। अनतिरिक्तवृत्तित्व-रूपावच्छेदकत्वोक्तौ प्रत्यक्ष उद्भूतरूपा(२)दित्यत्र महत्त्वादेरूपाधित्वं न स्यादत आह "तत्त्वञ्चे"ति अवच्छेदकत्वञ्चेत्यर्थः।

अन्यूनवृत्तित्वं न्यूनवृत्ति-भिन्नत्वं, न्यूनवृत्तित्वञ्च तत्समानाधि-

---

(१) निरुक्तेति नास्ति हस्तलिखित-पुस्तके। (२) प्रत्यक्षमुद्भूतरूपादिति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

करणाभाव-प्रतियोगित्वेसति तत्समानाधिकरणत्वम्। अत्र च विशेष्य-दलस्यानतिप्रयोजनकत्वादाह“व्यापकत्व”मिति। इत्थमपि(क) द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र घटत्वादावतिव्याप्ति(ख)रत आह “तच्चाधिकरणे”ति। यद्यदधिकरणान्तर्भावेन (ग) साधने साध्यस्य समानाधिकरणत्वं (१) तत्तदधिकरणान्तर्भावेनोपाधेरपीत्येवं क्रमेणेत्यर्थः। सत्तायां द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्यं पटेऽपि (घ) तत्र न घटत्व सामानाधिकरण्यमिति नातिव्याप्तिरिति (२)।

पर्य्यवसितार्थमाह “तेने”ति, साध्यविशिष्टं यत्साधनतावच्छेदकावच्छिन्न-साधनं तद्वत्त्व व्यापकेत्यर्थः। अधिकरणता-द्वय-प्रवेशे गौरवादाह “निरुक्ते”ति साध्य-विशिष्टेत्यर्थः। साध्यविशिष्टत्वञ्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-विशिष्टत्वं, तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातिरित्यादौ गुणान्यत्वे नाव्याप्तिः। “इत्यञ्च” तादृशव्यापकत्व-विवक्षणे च। साधनतावच्छेदकावच्छिन्नस्य फलमाह “नवे”ति। निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वस्य साधन-व्यापकतया सर्व्व-मत एवानुपाधित्वं, रूपान्यत्वस्य तु साधनाव्यापकत्वेऽपि

(१) सामानाधिकरण्यमिति ग।
(२) इतीति नास्ति ग।

(क) व्यापत्वोक्तावपीत्यर्थः।
(ख) द्रव्यं जन्यत्वेसति सत्त्वादित्यादौ सर्व्वत्त्वेऽव्याप्त्यापत्त्या व्याप्यदिशि साधन-निष्ठत्वोपादानस्यावश्यकत्वादिति भावः।
(ग) यद्यदधिकरणावच्छेदेनेत्यर्थः।
(घ) पटत्वावच्छेदेनापीत्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

द्रव्यत्वाभावविशिष्ट-सत्तावति स्पर्शादौ सत्त्वेन विरोधाभञ्जकतया (क) एतन्मत एवानुपाधित्वमिति उभयमुपात्तम्।

यद्वा यथाश्रुते विशेषणत्वं रचितुं(१) इदं (ख)। विशेषणत्वं हि व्यावर्त्तकत्वं, तच्चाश्रयतया सामानाधिकरण्येन वा? आद्ये "शीतस्पर्शान्यत्वे"ति, शीतस्पर्शान्यत्वस्याश्रयतया स्पर्शान्तर-व्यावर्त्तकत्वादत एव मिश्रव्याख्यानमपि दूषितं, शीतस्पर्शान्यत्वविशिष्टस्पर्शत्वरूपे विशिष्टे सम्बन्धितावच्छेदकेऽपि विशिष्टं साधनतावच्छेदकांशमपहाय विशेषणांशस्य शीतस्पर्शान्यत्वस्योपाधित्व-प्रसङ्गात्। द्वितीये "रूपान्यत्वे"ति, रूपान्यत्वविशिष्ट-सत्ताया रूपवृत्तित्वविशिष्ट-सत्तातो व्यावृत्तत्वादित्यभिप्रायेणेदं, उक्तरीत्या यथाश्रुतविशेषणत्वस्यापि तत्र सत्त्वादाह "तत्रे"ति, शीतस्पर्शान्यत्वस्याप्याश्रयतया साध्याभावविशिष्ट-साधनाद्व्यावर्त्तकत्वस्य सत्त्वात्तदतिव्याप्ति-वारणाय "सामानाधिकरण्येने"ति। तेन सम्बन्धेन तद्व्यावर्त्तकं हि तेन सम्बन्धेन तदवृत्त्येव भवतीति साध्याभावविशिष्ट-साधनासामानाधिकरण्यं लब्धम्, तथा च तावन्मात्रेणैव सामञ्जस्ये व्यावर्त्तकत्वं व्यर्थं अव्याप्तिकरञ्चेत्याशयेनाह "साध्याभावविशिष्टनिरुक्ते"ति, साध्याभावविशिष्टनिरुक्त-साधनव्यापकीभूताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्य-विशिष्ट-निरुक्त

(१) विवर्चितुमिति घ।

(क) परमते विरोधभञ्जकस्यैव लक्ष्यत्वादितिभावः।

(ख) उभयोपादानमित्यर्थः। तथा च यथाश्रूतार्थं विहाय वक्ष्यमाणार्थकरणबीजं दर्शयितुमिदमभिहितमिति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

साधनव्यापकतावच्छेदक-विशेषणं इत्यर्थः, तेन जातिमान् मेय-त्वादित्यादौ साध्याभावविशिष्टसाधनाधिकरणे जात्यादौ उपाधि-ता-घटक-समवायेण वृत्तेरप्रसिद्धावपि सत्त्वादावुपाधौ नाव्याप्तिः। अत्रोपाधिता-घटकसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगित्वं ग्राह्यं, तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगेन धूमव्यापक-वह्न्यादेः साधनवत्-स्वपक्ष-विपक्ष-निष्ठ-समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव-प्रतियोगित्वेऽपि नातिव्याप्तिः।

दीधितिः।

एवञ्च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र सत्ताया अभेदेऽपि गुण-कर्म्मान्यत्वे नाव्याप्तिः। नापि द्रव्यं कर्म्मान्यत्वे सति सत्वादित्यत्र गुणान्यत्वादौ। इत्यञ्च साधनताव-च्छेदकस्यानवच्छेदकत्व-द्योतनाय परं तद्भिन्नत्वमुक्तम्। न तु विवक्षितमेव तत् वैयर्थ्यात्। इदं दधि जन्यं वा दध्न इत्यादौ दधित्वाद्यव्याप्तेश्च।

दीधिति-प्रकाशः।

यथाश्रुत-त्यागे बीजमाह "एवञ्चेति"। "अभेदेऽपी"ति, द्रव्यत्वा-भावविशिष्ट-सत्तातो द्रव्यत्वविशिष्ट-सत्ताया अभेदेन व्यावर्त्तक-त्वासम्भवादितिभावः। साधनतावच्छेदकविशिष्टार्थकस्य निरुक्त-पदस्य व्यावृत्तिमाह "नापीति"। नन्वेतावतैव सामञ्जस्ये साधनतावच्छेदकभिन्नेनेत्यस्य वैयर्थ्यमत आह "इत्यञ्चेति"। "तत्"-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

साधनतावच्छेदकभिन्नत्वम् । प्रतिकूलमप्याह "इदं दधी"ति, साध्यञ्च नोपाधिरिति-मतेऽप्याह "जन्य"मिति, सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन जन्यत्वविशिष्टं दधि यत्र तत्रावश्यं दधित्वं, जन्यत्वाभाव-विशिष्टं दधि यत्र दधिमति परमाणौ तत्रावश्यं दधित्वाभाव इति क्रमेण विरोध-भञ्जके दधित्वादौ साधनतावच्छेदक भिन्नत्वाभावा-दव्याप्तिरित्यर्थः ।

दीधितिः ।

यद्वा प्रकृत-साधनतावच्छेदकानवच्छेद्य-प्रकृत-साधन-निष्ठ-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्व्व-दलार्थः । अनवच्छेदकत्वञ्च तस्य साध्याभाव-विशिष्ट-साधन-वृत्तितया तद्विशिष्ट-साधनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववतस्तद्विशिष्टसाधनवत्त्वेनेति यावत् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

साधनतावच्छेदक-भिन्नेनेति सार्थकी(१)कर्त्तुमाह "यद्वे"ति पूर्व्वकल्पे विशेषणमित्यत एव सद्धेतु-निरास । अत्र कल्पे तु पूर्व्व-दलेन सद्धेतु-निरासः, तद्दलस्य सद्धेतु-साधारणतया तद्व्याख्यानात् । अतोऽनवच्छेद्यान्त-दलेनैव तद्वारणमिति दर्शयितुं "प्रकृते"ति सद्धेतौ च साधनतावच्छेदकावच्छिन्नैव साध्य-सम्बन्धितेति तन्नि-रासः । "तस्य" साधनतावच्छेदकस्य ।

---

(१) सार्थक्यमिति ग ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ननु द्रव्यं गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्ट सत्तात्वस्य द्रव्यत्वाभावविशिष्ट-सत्ता-वृत्तित्वेनानवच्छेदक तया तत्र गुणकर्म्मान्यत्वादावुपाधि लक्षणस्यातिव्याप्तिरत आह "तद्विशिष्टेति" प्रकृतसाधनतावच्छेदकविशिष्ट-साधनस्येत्यर्थः। विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् स एव दोष इत्यतः "साध्याभाववत" इति। अत्र च विशिष्टनिरूपिताधिकरणता न गुणादाविति न दोषः।

इदञ्चात्रावधेयम्। यथा संयोगस्य शुद्धपुरुष-प्रतियोगिकस्य भूतलादौ सत्त्वेऽपि पुरुषे च दण्डाभावदशायां न दण्डविशिष्ट-पुरुष-प्रति-योगिकत्वं, तथा शुद्धसत्ता-प्रतियोगिक-समवायस्य गुणादौ सत्त्वेऽपि न गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्ट-सत्ता-प्रतियोगिकत्वं तेन गुणादौ समवायेन न विशिष्ट-सत्तावत्त्वमिति।

यत्तु गुणादौ(१) गुणकर्म्मान्यत्वस्य परम्परया भाने गुणकर्म्मान्यत्वं सत्ता च सम्बन्धः, तेन गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताश्रयत्व-सत्त्वेऽपि गुणादौ न तादृश-धीरिति तत्तुच्छं गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्ट-सत्तावानिति-प्रतीतौ गुण-कर्म्मान्यत्वस्य विशेष्य विशेषण-घटित-परम्परासम्बन्धेनाप्रकारत्वात्, अतएव गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्टसत्तायाश्च समवायेन साध्यत्वं तत्र तत्रोक्तं समवायेन तदभावस्य प्रतिपादनञ्च सङ्गच्छते, इतरथा सर्व्वं दुर्घटं स्यात्।

---

(१) गुणादाविति नास्ति ग।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधितिः ।

एतेन धूमवान् मेयवत इत्यादौ मेयानवच्छेद्य-साध्य-सम्बन्धाप्रसिद्धिः, गुणवत् गुण-कर्म्मान्यत्वे सति जाति-मत्त्वादित्यादौ जातित्व-घटक-नित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन विशिष्टस्यानवच्छेदकतया गुणकर्म्मान्यत्वादेरुपाधितापत्तिश्चेति निरस्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"एतेन" तादृशानवच्छेदकत्व-निर्व्वचनेन । ननु प्रमेयत्व-रूपेण मेयानवच्छेद्यत्वं आर्द्रेन्धनज-वह्नित्वावच्छिन्न-सम्बन्धितायां प्रसिद्धमत आह "गुणव"दिति । अत्र गुणकर्म्मान्यत्व विशिष्टत्वं हेतुतावच्छेदकं, समवायेन हेतुता बोध्या । "जातित्व-घटकनित्यत्वादे"रित्युपलक्षणं तद्घटकस्य सर्व्वस्यैव निष्प्रयोजनत्वात्, परन्तु यत्किञ्चिद्विशेष्यानिर्द्देशे तादृशविशिष्टत्वस्य सत्यन्तसमभिव्यहारेण प्रतिपादनासम्भव इति । यद्यपि गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्ट-जातित्वावच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या न तत्रातिव्याप्तिस्तथापि प्रकृत-साध्य-सम्बन्धितानवच्छेदकत्वं साधनतावच्छेदके वाच्यम् । अत एव साध्य-विशिष्टस्यैवेत्यादिना तथैव दर्शयिष्यति ।

दीधितिः ।

अवच्छेदकत्वञ्च सामानाधिकरण्येन । तथा च साध्य-विशिष्टस्य साध्य-सम्बन्धितानवच्छेदक-साधनता-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वच्छेदकावच्छिन्न-साधनस्य व्यापकत्वमर्थः पर्य्यवस्यति । उपदर्शित-शीतस्पर्शान्यत्वादि-वारणाय "तत्रेत्यादि" । "तत्र" साधनतावच्छेदक-विशिष्टे साधने, "विशेषणं" साध्य-शून्याद्यव्यावृत्त्यौपयिकं, यत्सामानाधिकरण्य-विशिष्ट-प्रकृत-साधनवत्त्वं साध्याभाववति न वर्त्तत इति यावत्, साध्याभाव-विशिष्ट-प्रकृत-साधनाधिकरण-सामान्यात् साध्य--विशिष्ट--प्रकृत--साधनाधिकरण-सामान्यस्य व्यावर्त्तकमिति तु समुदयार्थ-निष्कर्ष इत्याहुः (१) ।

दीधिति-प्रकाशः ।

प्रागुक्तानुपपत्तेराह "अवच्छेदकत्वञ्चे"ति, प्रकृतसाधनस्य वारद्वय-प्रवेशे गौरवं तदुपेक्ष्य निष्कृष्टार्थमाह "तथाचे"ति । "साध्य-विशिष्टस्ये"ति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यविशिष्टस्ये-त्यर्थः । तेन गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यादौ गुण-कर्म्मान्यत्वस्य च, शुद्धसाध्य-विशिष्ट-साधनाव्यापकत्वेऽपि नाव्याप्तिः । अत एव साध्य-सम्बन्धितानवच्छेदकत्वमित्यत्रापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-सम्बन्धितानवच्छेदकत्वं वाच्यम्, अन्यथा जातित्वस्य सत्ता-सम्बन्धितावच्छेदकत्वेन तत्रैवाव्याप्तिः । इदं द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वादावव्याप्ति-वार-

(१) व्यावर्त्तकमित्यप्याहुरिति हस्तलिखित-पुस्तके ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

णाय "साधनतावच्छेदकावच्छिन्नस्ये"ति (१)। "उपदर्शिते"ति, निःस्नेहं स्पर्शादित्यादाविति भावः। शीत-पदस्य गुणि-परत्व-भ्रम-वारणाय "स्पर्शे"ति (गुण-परत्वे तु तस्योपाधित्वमिति भावः) (२)। स्पर्शान्यत्वे यथाश्रुतं मिश्र-व्याख्याते तत्र विशेष णत्वञ्च (३) न सम्भवतीति तदपि दूषयितुं "शीते"ति। शीत-स्पर्शान्य-स्पर्शत्वे सम्बन्धितावच्छेदके शीत-स्पर्शान्यत्वस्य तादृश-विशेषणत्वेनातिव्याप्तेरनुद्धारादिति भावः। आदिना द्रव्यं सत्त्वा-दित्यादौ रूपान्यत्वादि-परिग्रहः।

द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ साध्य-शून्ये गुणादौ सत्तायाः सत्त्वेन गुण-कर्म्मान्यत्वादेर्व्यावर्त्तकत्वासम्भवादाह "यत्सामानाधिकरण्ये"ति, गुण-कर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तायामपि साध्य-शून्य-गुणादि-वृत्तित्वा-भावादाह "साध्याभाव-विशिष्टे"ति, द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वा-दित्यत्र कर्म्मान्यत्वेऽव्याप्ति वारणाय "प्रकृते"ति साधनताव-च्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ कर्म्मान्यत्वस्य साध्याभाव विशिष्ट-सत्तावत्-कर्म्म-व्यापकत्वादतिव्याप्तिरत आह "सामान्या"दिति, द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वे-ऽव्याप्ति-वारणाय द्वितीयदले "प्रकृते"ति पूर्व्वोक्तार्थकम्। द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र घटत्वादावतिव्याप्ति-वारणाय "सामान्यस्ये"ति, इत्यञ्च साध्याभाव-विशिष्ट-प्रकृत-साधनाधिकरण-सामान्य-भेद-

---

(१) साधनतावच्छेदकावच्छिन्नेतीत्येवं युक्तम्।

(२) ( ) एतच्चिह्नितः पाठोनास्ति ग।

(३) स्पर्शान्यत्वे यथाश्रुत-मिश्र-व्याख्यातञ्च विशेषणत्वमिति ख।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्याप्यतावच्छेदकं यत् साध्य-विशिष्ट-प्रकृत-साधन-व्यापकतावच्छेदकं तत्त्वं फलितार्थः। न तु साध्याभाव-विशिष्ट-प्रकृत-साधनाधिकरणत्व-व्यापकी--भूताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यत्-साध्य-विशिष्ट-साधन-व्यापकतावच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थः। तथा सति पूर्व्वकल्पाभेदः स्यादिति।

दीधितिः।

केचित्तु विशेषणं सामानाधिकरण्यं, तथा च सामानाधिकरण्य-प्रत्यासत्त्या येनावच्छिद्यते, अवच्छेदकीभूत-सामानाधिकरण्य-प्रतियोगीति यावत्। अवच्छेदकत्वञ्चेदमन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम् गुरोरप्युपाधि-सामानाधिकरण्यस्याक्षतमेव। यद्यपि प्रत्यक्ष उद्भूत-रूपवत्त्वादित्यत्र महान् अनित्य-द्रव्यत्वादित्यत्र महत्वस्य अनित्य-द्रव्यसमवेतत्वस्य च वक्ष्यमाण-लक्षणाक्रान्तस्योपाधेः सामानाधिकरण्यं साध्य-सामानाधिकरण्य-न्यूनातिरिक्तवृत्ति, तथापि हेतुनिष्ठ-साध्य-सामानाधिकरण्यस्य हेतु-निष्ठं यत्सामानाधिकरण्यमन्यूनानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वं विवक्षितम्।

दीधिति-प्रकाशः।

सार्व्वभौम-मतमवलम्ब्याह "केचित्त्वि"ति। सामानाधिकरण्य-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रत्यासत्त्याऽवच्छेदकत्वे विवक्षणीये सामानाधिकरण्यस्य शब्दार्थतां दर्शयितुम् आह "विशेषणं सामानाधिकरण्य"मिति । उपाधेर्हेत्ववृत्तित्वेन कथं तन्निष्ठं सम्बन्धितावच्छेदकत्वमत आह "तथाचे"ति । सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन विशिष्ट-बुद्धौ मानाभावान्न तस्य प्रत्यासत्तित्वम् अत आह "अवच्छेदकीभूते"ति । धूमवान् वह्नेरित्यादौ आर्द्रेन्धनज-वह्नित्वमेव स्वरूप-सम्बन्ध-रूपमवच्छेदकं लाघवान्न तु तादृश-सामानाधिकरण्यं गौरवादित्यतोऽन्यथाऽवच्छेदकत्वं निर्वक्ति "अवच्छेदकत्वञ्चेद"-मिति । प्रत्यक्षो रूपादित्यत्र महत्त्वस्य न संग्राह्यत्वं प्रत्यक्षत्वा-भाव-विशिष्ट-रूपवति चक्षुरादौ महत्त्वस्य सत्त्वेन वक्ष्यमाण-लक्षणाभावादत "उद्भूते"ति । प्रत्यक्ष-योग्यत्वञ्च साध्यं, तेन प्रत्यक्षा-विषयस्याप्युद्भूतरूपवतो महत्त्व-सत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

अत्र प्रत्यक्षत्व-सामानाधिकरण्यं गुणत्वादौ तत्र न महत्त्व-सामानाधिकरण्यं महत्त्व-सामानाधिकरण्यं गगनत्वादौ न तत्र प्रत्यक्षत्वादि सामानाधिकरण्यं "तथापी"त्यादौ हेतुतावच्छेदकाव-च्छिन्न-हेतुर्वाच्य इति तद्व्यावृत्तिं दर्शयितुमुदाहरणान्तरमाह "महानि"ति वक्ष्यमाण-लक्षणाक्रान्त्यर्थं हेता"वनित्ये"ति, तेन महत्त्व-विशिष्ट-द्रव्यत्ववति गगनादौ अनित्य-समवेतत्वस्यासत्त्वेऽपि न क्षतिः । अत्र महत्त्व-सामानाधिकरण्यं गगनत्वादौ तत्र नानित्य-समवेतत्व-सामानाधिकरण्यम् अनित्य-समवेतत्व-सामा-नाधिकरण्यं गुणत्वादौ तत्र न महत्त्व-सामानाधिकरण्य-मिति । "तथापी"त्यादि-हेतु-पद-द्वयं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हेतु(१)परं, तेन महाननित्यद्रव्यत्वादित्यत्र शुद्ध-द्रव्यत्वे गगनावच्छेदेन महत्त्व सामानाधिकरण्यवति तदवच्छेदेनानित्य-समवेतत्व-सामानाधिकरण्य विरहेऽपि नाप्रसङ्गः। न वा इदं द्रव्यं कर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ शुद्ध सत्तायां कर्म्माद्यवच्छेदेन द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्याभाववत्यां तदवच्छेदेन गुणान्यत्व-सामानाधिकरण्य-सत्त्वेऽपि गुणान्यत्वेऽव्याप्तमिति (२)। अत्र चोभयत्रानतिरिक्त-वृत्तितावच्छेदक एव हेतु-निष्ठत्वंनिवेश्यम्, न त्वन्यून-वृत्तितावच्छेदकेऽपि वैयर्थ्यादिति ध्येयम्।

दीधितिः।

सत्त्व-निष्ठ-द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्यस्य च तन्निष्ठ-कर्म्मान्यत्व-सामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्ति, गुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्न-वृत्तिकत्वात्। पृथिवीत्वादि-सामानाधिकरण्यन्तु न्यूनवृत्ति, जलादौ तदवच्छेदकावच्छिन्न-वृत्त्यभाव-प्रतियोगित्वात्। साध्य-व्यापकानां सङ्केतावुपाधित्व-वारणाय साधनतावच्छेदक-भिन्नेनेति तदनवच्छेद्यार्थकमित्याहुः।

दीधिति-प्रकाशः।

द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र कर्म्मान्यत्वे पृथिवीत्वादौ चातिप्रसङ्गं (३) निरस्यति "सत्त्वनिष्ठे"त्यादिना, "तन्निष्ठे"ति सत्तानिष्ठेत्यर्थः।

---

(१) हेत्विति नास्ति ग। (२) अव्याप्तिरिति ग। (३) अतिव्याप्तिप्रसङ्गमिति ग।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"अतिरिक्त-वृत्ती"ति सत्तानिष्ठद्रव्यत्व-सामानाधिकरण्यस्याति-रिक्त-वृत्तीत्यर्थः (१)। एवमुत्तरत्रापि। "तदभावो" द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्याभावो, "जलादा"विति, "तदवच्छेदकं" द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्यावच्छेदकं, जलाद्यवच्छेदेन सत्तायां द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात् पृथिवीत्वादि-सामानाधिकरण्यस्य चासत्त्वादित्यर्थः। "साध्यव्यापकानां" वह्न्यादि-व्यापकानां द्रव्य-त्वादीनाम्। "सद्धेतौ" धूमादौ, धूमनिष्ठ-द्रव्यत्वादि-सामानाधि-करण्यस्य साधनतावच्छेदक-भिन्नात्मकत्वेऽपि स एव दोष इत्यतः "तदनवच्छेद्ये"ति, इदञ्च साध्य-सामानाधिकरण्ये विशेषणं, तेन नातिप्रसङ्गः। अत्र कल्पे प्रागुक्तरीत्या सामानाधिकरण्यस्य नाव्याप्यवृत्तित्वमित्यस्वरसः।

तत्त्वचिन्तामणिः।

अत एव च तत्र (१) साधनाव्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्न-साध्य-व्यापकत्वं लक्षणं ध्रुवं, व्यभि-चारिणि साधने एकत्र साध्य-तदभावयोर्विरोधेनाव-च्छेदक-भेदं विना तदुभय-सम्बन्धाभावादवश्यं साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-रूप (२) मस्ति, तदेव च साधनाव-च्छिन्न-साध्य-व्यापकं साधनाव्यापकं तच्चोपाधिः।

---

(१) च तत्रेति सोसाइटिमुद्रितपुस्तके वर्त्तते, परन्तु क्वचिन्मुद्रितपुस्तके नास्ति।

(२) रूपमिति सोसाइटीमुद्रितपुस्तके नास्ति।

---

(१) वृत्तीत्यन्वय इति ग।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधितिः ।

ननु सर्व्वत्र सोपाधौ सर्व्वेणोपाधिना साध्य-सम्बन्धोऽवच्छिद्यत इति न नियमः, अयं प्रत्यक्षो-मुर्त्त-त्वादित्यादावुद्भूत रूपवत्त्वादेस्तदसम्भवादित्याह "अत-एव च तत्रे"ति यत एवोद्भूतरूपवत्त्वादेर्न तथात्व-सम्भवः। अत एव तत्र तादृश-नियम-वादि-मते इदं लक्षणमिति।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु घटः प्रत्यक्षो मूर्त्तत्वादित्यादौ व्यभिचारोन्नायकतया उद्भूत-रूपवत्त्वादेरुपाधित्वं सर्व्व-सम्मतमेव, तस्य च निरुक्तावच्छे-दकत्वाभावात् "स एव तत्र विशेषणमुपाधि"रिति नियमः कथमिति शङ्कते "नन्वि"ति। यत्किञ्चित् सोपाधौ सर्व्वेणो-पाधिना साध्य-सम्बन्धोऽवच्छिद्यत इति नियमोऽस्त्येवेति यथा शब्दवान् कालाकाशान्यतरत्वादित्यादावतः "सर्व्वत्रे"ति। सर्व्वत्र सोपाधौ साध्य-समनियतस्योपाधेर्निरुक्तावच्छेदकत्व-सम्भ-वादाह "सर्व्वेणे"ति। "तदसम्भवात्" प्रत्यक्षत्वाभाव-विशिष्टमूर्त्त-त्ववति परमाणौ उद्भूत-रूपवत्त्वस्य सत्त्वेन निरुक्तावच्छेदकत्वासम्भ-वात्। शुद्ध साध्य-व्यापके साधनस्य न तद्व्याप्यतावच्छेदकत्व-सम्भवो(१)ऽतएवा(२)द्रेन्धनादिकमुपेक्ष्य यथाश्रुत-वक्ष्यमाण-लक्षणा-

(१) साधनस्य तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वासम्भव इति ग।

(२) एवेति नास्ति ग।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तिव्याप्तिं दर्शयितुं साधनावच्छिन्न-साध्य-व्यापकमेवोदाहृतवान् । "तथात्व-सम्भवो" निरुक्त-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्व-सम्भवः, "तत्र" "उपाधौ" "तादृश-नियम-वादि-मते" निरुक्त-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-नियम-वादि-मते । "इदं लक्षण"मिति तथा च लक्ष्यतावच्छेदकमिव लक्षणमपि तद्व्याप्तमेवेति, लक्ष्यतावच्छेदकेन तदसंग्रहो न दोषायेति भावः ।

दीधितिः ।

साधनाव्यापकत्वमिह साध्याभाव-विशिष्ट-साधन-व्यापकीभूताभाव-प्रतियोगित्वं तादृश-साधना-सामानाधिकरण्यमिह पर्य्यवसितम् । तेनोपदर्शितोद्भूत-रूपवत्त्व-व्युदासः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

यथाश्रुत-लक्षणेनोद्भूत-रूपवत्त्वादेरवारणादाह । "साधना-व्यापकत्व"मिति । उद्भूत-रूपवत्त्वादेरपि द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य तादृश साधन व्यापकत्वादाह "तादृश-साधन-सामानाधिकरण्य-मिह पर्य्यवसित"मिति । तथा च तादृश-साधन-व्यापकीभूताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यदुपाधितावच्छेदकं तद्वत्त्वमर्थः । तेन जातिमान् भावत्वादित्यादौ साध्याभाव-विशिष्ट साधनाधिकरणे जात्यादौ समवायेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या सत्त्वादावुपाधौ

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नाव्याप्तिः। पदव्यावृत्तिश्च पूर्व्वोक्ता ग्राह्या। "उपदर्शिते"ति। प्रत्यक्षो मूर्त्तत्वादित्यत्रोपदर्शितोद्भूतरूपवत्वादेरुपाधित्व व्युदास इत्यर्थः।

दीधितिः।

अथ प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वादावति-व्याप्तिः, साध्य-व्यापकत्वेन विशेषणे च स श्यामो मित्रा-तनयत्वादित्यादौ शाक-पाकजत्वादाव-व्याप्ति-रत उक्तं "साधनावच्छिन्ने"त्यादि। साध्याभाव-सम्बन्धिनि विरुद्धस्य साध्य-सम्बन्धस्यावच्छेद-भेदं विना-नुपपद्यमानस्यावच्छेदकीभूयोपपादनमुपाधि-फलं। तद-समर्थानाञ्चोपदर्शितोद्भूत-रूपवत्त्वादीनां नोपाधिभावः सम्भवतीत्याह "व्यभिचारिणी"ति। व्यभिचारः स-पक्ष-विपक्ष-वृत्तित्वम्।

दीधिति प्रकाशः।

"प्रत्यक्षः" प्रत्यक्ष-स्वरूप-योग्यः तेन घटत्वादौ (१) न सत्यन्ता-सम्भवः। "साध्यव्यापकत्वेन" साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-व्यापकत्वेन, (तेन गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्तावान् जातेरित्यादौ द्रव्यत्वे नाव्याप्तिः)(२)। ननु व्यभिचारोन्नयन-रूपोपाधि फलस्यो-

(१) घटत्वादाविति नास्ति घ।

(२) ( ) एतच्चिह्नितपाठो नास्ति घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ङ्गूत-रूपादावपि सत्त्वेन तद्वारणमेव किमर्थमित्याशङ्कायां (१) मूलं योजयति"साध्याभावसम्बन्धिनी"त्यादिना,"सम्बन्धः" सामानाधिकरण्यम् । "तदसमर्थानां" तादृशोपपादानासमर्थानाम् । केवल-विपक्ष-गामिनि विरुद्धे साध्य-सम्बन्धासम्भवेन तादृश-विरोधासम्भवादित्यत आह "सपक्ष-विपक्षे"ति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत एव व्यभिचारि चावश्यमुपाधिरिति सङ्गच्छते। अन्यथा व्यभिचारादेव अनागमकत्वेन व्यभिचारित्वेन न तदनुमानमप्रयोजकत्वात् ।

दीधितिः ।

अथ विपक्षगामित्व-रूप-व्यभिचारोन्नयनमेव उपाधि-फलं, तच्चोङ्गूत-रूपादीनामप्यस्तीत्यत आह "अत-एवे"ति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अतएवेती"ति "व्यभिचारि चावश्यमुपाधि"रिति ग्रन्थेन (२) व्यभिचारस्योपाधि-व्याप्यत्वं प्रदर्श्यते, तत्-फलञ्च व्यभिचारिणोपाध्यनुमानं व्यभिचारोन्नयनस्य उपाधिफलत्वे व्यभिचारे ज्ञाते उपाध्यनुमानं व्यर्थमेव स्यादतो विरोध-भञ्जनमेवोपाधि-फलमिति मूलार्थः ।

---

(१) इति शङ्कायामिति ग । (२) ग्रन्थेनेति नास्ति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत एव च (१) तस्य साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-रूप-लक्षणा व्याप्तिः साधनताभिमते चकास्तीति स्फटिके जवाकुसुमवदुपाधिरसावुच्यते (२)। लक्षणन्तु साध्य-साधन-सम्बन्ध-व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं, विषम-व्याप्तस्तु नोपाधि-पद-वाच्यः, उपाधि-पद-(३)प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्। दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नायकतया। न च व्यभिचारोन्नायकत्वमेवोपाधित्वं, अप्रयोजक-साध्य-व्यापक-व्यभिचारिणोरप्युपाधितापत्तेरिति।

इति श्रीमद्-गङ्गेशोपाध्याय-विरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे अतएव-चतुष्टय-प्रकरणं समाप्तम्।

दीधितिः।

यत एव साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-रूपं व्याप्तिः,

---

(१) चकारो नास्ति हस्तलिखितपुस्तके।

(२) जवाकुसुमवदसावुपाधिरुच्यते इति हस्तलिखितपुस्तके।

(३) उपाधिपदेति नास्ति सोसाइटिमुद्रितपुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सोपाधौ तु स्वाभाविकं हेतुतावच्छेदकं न साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

प्रभाकर-मतोपष्टम्भेन अतएव-त्रयं व्याख्यायाचार्य्य-मतोपष्टम्भेन चतुर्थमतएवेत्यादि-व्याचिख्यासुराह (१) "यत एवे"ति । "स्वाभाविकं" किञ्चिदनवच्छिन्नम् ।

दीधितिः ।

अत एव स्व-समीप-वर्त्तिनि स्व-समानाधिकरणे व्यभिचारिणि हेतौ स्व-निष्ठ-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-रूप-लक्षण-व्याप्ति-संक्रामकतया साध्य-व्याप्यस्यैव उपाधित्वमाचार्य्यैरनुमन्यत इत्याह "अतएवे"ति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अतएव" स्वाभाविक-हेतुतावच्छेदकस्य साध्य-सम्बन्धितानवच्छेदकत्वादेव । अन्यथा स्वाभाविक-हेतुतावच्छेदकस्य साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्वे तत्र विशेषणतया साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्व-प्रतीत्युपपादकत्व रूपं, साध्य-सम्बन्धि-तावच्छेदकत्व-भ्रम-जनकत्व-रूपं वा तत् संक्रामकत्वमनुपपन्नमेव स्यादिति भवत्युपष्टम्भो-

---

(१) व्याचिख्यासुराचष्टे इति ख ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रष्टव्यकतया साध्यसम्बन्धितावच्छेदक-लक्षणा व्याप्तिरित्यस्योपयोगः। उपाधिपद-निविष्टस्य उपपदस्यार्थमाह "स्वसमीपे"ति। सामीप्यं नात्र संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वरूप(५)मित्याह "स्वसमानाधिकरणे"ति। "संक्रामकतये"ति स्वविशिष्ट-हेतुतावच्छेदकस्य साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्व-बुद्ध्युत्पादनेनोपाधेर्हेतौ साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्व-संक्रामकत्वमिति भावः। "साध्य-व्याप्यस्यैवे"ति एवकारेण विषम-व्यापक-निरासः। विषम-व्यापके स्वनिष्ठ-साध्य-व्याप्तेरभावेन तत्संक्रामकत्वायोगादिति भावः।

दीधितिः।

साध्य-न्यूनवृत्तौ उपाधि-व्यवहारं दूषणौपयिक-रूपस्यावश्यं वाच्यतया उपाधि-पदस्य योगरूढ़ित्व-व्यवस्थापनेन निराकुरुते "लक्षणन्त्वि"ति। "लक्षणं" दूषणौपयिकं रूपम्। "साध्ये"ति, अत्र साध्य-व्यापकमात्रं विवक्षितं, तावतैव साधनवति तद्व्यतिरेकेण साध्य-व्यतिरेकानुमान-सम्भवात्। साधनवति व्यापक-निवृत्त्या साध्य-साधन-सम्बन्ध-निवृत्ति-सिद्धौ अर्थात् साध्य-निवृत्तिः सिध्यतीति प्रकारान्तर-प्रदर्शनाय परं तथाविधोक्तिः। रूढ्या न्यून-वृत्तौ उपाधित्व-व्यवहारं निरस्य योगेनाधिक-वृत्तौ तन्निरस्यति

---

(५) रूपमिति नास्ति ग।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"विषमे"ति, प्रवृत्तिनिमित्तं यौगिकं व्यभिचारोन्नायकत्वमेवेत्येवकारेण योगार्थानादरं सूचयति । "उपाधित्वं" उपाधिपद-प्रवृत्तिनिमित्तम् । "उपाधिता" उपाधि-पद-वाच्यता ।

दीधिति प्रकाशः ।

"साध्य-न्यूनवृत्तौ" साध्याव्यापके साध्य-व्याप्ये वा । "वाच्यतये"ति "उपाधि पदस्ये"ति मध्यस्थितमनुषज्यते । समव्याप्तस्यैव लक्ष्यत्वेन विषमव्याप्त-साधारणत्वान्नास्य लक्षणत्वं घटत इत्यत आह "दूषणोपयिक"मिति। "साधनवतीति" साध्य-व्यभिचारोन्नयनमुपपादयितुम्। "तद्व्यतिरेकेण" साध्य-व्यापक-व्यतिरेकेण, तर्हि सम्बन्ध-व्यापकत्वोत्कीर्त्तनं किमर्थं अत आह "साधनवती"ति । "साधनवति" साधनवत्त्वेन ज्ञाते, अर्थात् साधनवत्त्वे सति साध्य-साधन-सम्बन्धाभावात् । "प्रकारान्तरं" उपाध्यभावातिरिक्तेन व्यभिचारानुमानप्रकारम् । "परं तथाविधोक्ति"रिति न तु लक्षणे तथैव निवेश इति भावः । "त"मुपाधि-व्यवहारम् ।

विषम-व्याप्तेऽपि रूढि-प्रवृत्ति-निमित्त-सत्त्वादाह "यौगिक"मिति । "योगार्थानादर"मिति, तथा च विषमव्याप्तेऽप्युपाधिपदं मुख्यमेवेति भावः । अप्रयोजकत्वादावपि व्यभिचारोन्नायकत्व-रूपोपाधित्व-सत्त्वेनेष्टापत्त्यापादानं न घटते इत्यतो व्याचष्टे "उपाधि-पदेति" । अप्रयोजकत्वादावुपाधिपदाप्रयोगान्नेष्टापत्तिरिति भावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधितिः ।

योगादरे तु लाघवात् साध्य-व्यापकतामात्रे रूढ़िरिति भावः ।

इति श्रीमद्-रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां दीधितौ
अनुमानखण्डे अतएव-चतुष्टय-
प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु योगादरेऽपि (१) व्यभिचारोन्नायकत्वमेव रूढ़ि-विषयतावच्छेदकत्वमस्त्वत आह "योगे"ति । "लाघवा"दिति साध्य-व्यभिचारानुमापक-कोटि-प्रविष्टत्वापेक्षया साध्य-व्यापकत्वस्य लघुत्वादिति भावः । "साध्य-व्यापकतामात्र" इति, स्व-निष्ठ-व्याप्ति-संक्रामकतयैव साधना-व्यापकत्व-लाभा"न्मात्र" इति ।

इति श्रीमद्-भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-
प्रकाशे अनुमानखण्डे अतएव-चतुष्टय-
प्रकरण-व्याख्या समाप्ता ।

---

(१) यौगिकादरेऽपीति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ व्याप्ति-ग्रहोपाय-प्रकरणे

तत्त्वचिन्तामणिः ।

सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शन-गम्या, दर्शनानां प्रत्येक महेतुत्वात्, आशु-विनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाभावात् । न च तावद्दर्शनजन्य-संस्कारा इन्द्रिय-सहकृता व्याप्ति-धी-हेतवः, प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियस्य तथात्वकल्पनादिति वाच्यम् । समान-विषये स्मरणे प्रत्यभिज्ञाने च संस्कारो हेतुरतः कथं संस्कारेण व्याप्तिज्ञानं जन्येत अन्यथातिप्रसङ्गः ।

अथ व्याप्ति-ग्रहोपाय-प्रकरणे

दीधितिः ।

व्याप्ति-स्वरूपं निरूप्य परमत-निराकरण-पूर्व्वकं स्व-मतेन तद्-ग्रहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभाकर-मतमुपदर्शयति "सेय"मित्यादिना । दर्शनानां प्रत्येकं वा हेतुत्वं मिलितानां वा ? मिलनमपि स्वरूपतो व्यापारतो वा? आद्ये "दर्शनाना"मिति। द्वितीये "आश्वि" ति । क्रमिकाणामपि स्थिराणामस्थिरानामपि सहोत्पन्नानां मिलनमस्तीत्युभयमुपात्तम् । तृतीयमाशङ्क्य निराकुरुते "न चे"ति, व्यापक-साध्य-सामानाधिकर-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्यात्मिकायां व्याप्तौ साध्य-सामानाधिकरण्यांशस्य प्रथममेव गृहीतत्वात् अगृहीत-व्यापकत्वांश-ग्रहे सहचार दर्शन-जन्य-संस्काराणां हेतुत्वं वाच्यम्। तच्च न सम्भवति भिन्न-विषयकत्वादित्याह "समाने"ति। भ्रमस्त्वगृहीत-भेदं ज्ञान-द्वयं न तु वैशिष्ट्यावगाहीति भावः।

अथ व्याप्तिग्रहोपाय-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः।

व्याप्ति-ग्रहोपाये कथनीये प्रथमं प्राभाकर-मतोपन्यासं सङ्गमयन्नाह "व्याप्तौ"ति (क)। (ख) प्रत्येक पद-स्वरसाद्विकल्प-

---

(क) मूले सेयमित्यादि। नन्वत्र साध्ये भूयोदर्शनग्राह्यत्वं किं त्रित्ववद्दर्शनत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायां विषयतयावच्छेदकत्वं, त्रित्ववद्दर्शननिष्ठफलोपधायकतायां निरूपकीभूतग्रहविषयत्वं वा, त्रित्ववद्दर्शननिष्ठसहचारदर्शनत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपित जन्यतायां विषयतयावच्छेदकत्वं वा? नाद्यः, तादृशजनकत्वाप्रसिद्धेः। न द्वितीयः, तादृशत्रित्वपर्य्याप्त्यधिकरणदर्शनस्य फलोपधायकत्वाप्रसिद्धेः। न तृतीयः, एतादृश-भूयोदर्शनगम्यत्वस्य सर्व्वैरेवाङ्गीकृतत्वेन बाधात्। किञ्च दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वरूपहेतोः पक्षावृत्तितया स्वरूपासिद्धिः। न च सहचारदर्शननिष्ठहेतुतायां निरूपकतानवच्छेदकत्वं तदर्थ इति वाच्यम्। तादृशहेतुतायाः सर्व्वसिद्धत्वेन स्वरूपासिद्धितादवस्थ्यात्। न च भूयोदर्शननिष्ठफलोपधायकत्वानिरूपकग्रहविषयत्वं तदर्थः, तादृश-प्रत्येक-दर्शन-निष्ठफलोपधायकतात्रये व्याप्तिग्रहत्रयस्य निरूपकत्वादन्यस्याप्रसिद्धेरिति। चेन्नैवं प्राभाकरनये उपाध्यभावो व्याप्तिः, स च केवलाधिकरण स्वरूपो धूमाद्यात्मकः प्रथमदर्शनेन गृह्यते। तथाच व्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यविषयित्वाव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वं साध्यं हेतुश्च एतद्दर्शननिष्ठफलोपधायकतानिरूपकत्व तद्दर्शननिष्ठफलोपधायकता-निरूपकत्व-तद्दर्शननिष्ठ-फलोपधायकतानिरूपकत्वैतन्त्रित्वावच्छिन्नाभाव-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इयमाह "दर्शनाना"मिति । "प्रत्येकं" दर्शनान्तर-निरपेक्षेण प्रातिस्विक-रूपेण तत्तद्व्यक्तित्वादिना । "हेतुत्वं" फलोपधायकत्वम् । ननु भूयोदर्शन-हेतुत्वे खण्डनीये "न चेत्यादिना" तज्जनित-संस्कार-हेतुत्व-खण्डनमकृतमतस्तत् सङ्गमयितुं विकल्पयति "मिलनमपी"ति । मिलनम् (ग) एकक्षणावस्थायित्वम् । "स्वरूपतः" स्वरूपाणां "व्यापारतः" तद्व्यापाराणाम् । "तृतीयं" व्यापारतो मिलनम् । वह्नि-सहचरितो धूम इत्याकारक-सहचार-दर्शनज-संस्कारस्य धूम-व्यापक-वह्निसमानाधिकरणो धूम इत्याकारकं व्याप्तिज्ञानं समान-विशेष्यकं भवत्येवातो मूलं सङ्गमयति "व्यापके"त्यादिना । "प्रथममेव" तादृश-संस्कार-मिलनात् पूर्व्वमेव । "भिन्न-विषयत्वात्" साध्य-विशेष्यक-व्यापकत्व-प्रकारक-ग्रहमपेक्ष्य धूम-विशेष्यक-साध्य-सहचार-प्रकारक-संस्कारस्य-भिन्न-विशेष्यत्वात् (१) । ननु शुक्ति-विशेष्यक-रज-

---

(१) विषयकत्वादिति ग ।

व्याप्यविषयितानिरूपकत्वादिति । अथवा पर्य्याप्तिसम्बन्धेन त्रित्ववद्दर्शनवृत्तित्व-व्याप्तिग्रहनिरूपितत्वैतदुभयाभाववति या फलोपधायकता तन्निरूपकीभूतग्रह-विषयत्वं साध्यं, पर्य्याप्तिसम्बन्धेन त्रित्ववद्दर्शनावृत्तिफलोपधायकतानिरूपकीभूत-ज्ञानविषयत्वमिति निष्कृष्टार्थः, हेतुश्च पूर्व्ववदिति दिक् ।

(ख) ५४४ पृः, दर्शनानामित्यादेर्हेतुत्वपरतयैव व्याख्यानसम्भवे दीधितौ विकल्पेन व्याख्यानासङ्गतेराह "प्रत्येकपद-स्वरसा"दिति । दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वे "आद्ये" त्यादेर्हेतुत्वासम्भवादिति भावः ।

(ग) अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपमिलनं आशुविनाशिनामपीत्यत आह "एकक्षणे"ति एकाधिकरणावच्छेदेनेत्यादिः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्व-प्रकारक-भ्रमे रजत-विशेष्यक-रजतत्व-प्रकारक-संस्कारस्य भिन्न विशेष्यकस्यापि हेतुत्वं (क) दृष्टमेवेत्यत आह "भ्रमस्त्वि"ति। ननु ज्ञान-द्वयं (१) भ्रम इत्यनुपपन्नं भेदाग्रह-कालीन-शुक्ति-रजत-गोचर-समूहालम्बनस्य धर्म्म-धर्म्मि-भावानवगाहनेऽपि तन्मते भ्रमत्वादत आह "नत्वि"ति, तथा च वैशिष्ट्यावगाहित्व-व्यवच्छेदे नियमो, न तु ज्ञान-द्वयत्वेऽपीति भावः। रजत-भ्रमस्य शुक्तौ रजतत्व-वैशिष्ट्यावगाहित्वेऽपि भिन्न-विशेष्यकत्वं (ख) स्यादत-स्तन्निराकृतमिति मन्तव्यम्।

---

(१) द्वयमेवेति ग।

(क) तथाच व्यभिचारेणोक्तनियमस्यैवासिद्ध्या तद्भङ्गभयेन सहचारसंस्कारस्य व्यापकत्व-प्रत्यक्षे हेतुतानिरासोऽसङ्गत इति भावः।

(ख) तथाचोक्तव्यभिचारेणोक्तनियम एव न सिध्येदिति शेषः। नन्वत्र कीदृशो नियमः। न तावत् तत्संस्कारजन्य-ज्ञानविषयतायास्तत्संस्कारविषयताव्याप्यत्व-मिति नियमः, रजतविषयक-घट-विषयक-संस्कारद्वयजन्ये रजतं घटश्चेति समूहालम्बने व्यभिचारात्। नापि संस्कारजन्य ज्ञानीय-रजतत्व-प्रकारता-निरूपितविषयताया रजतत्व-प्रकारतानिरूपित-तत्संस्कारीय-विषयता व्याप्यत्वमिति नियमः, एकरजतविशेष्यक रजतत्व प्रकारकापर-रजतविशेष्यक-रजतत्व-प्रकारक-संस्कारद्वयजन्ये इदं रजतमिदं रजतमिति समूहालम्बने व्यभिचारात्। किन्तु तत्संस्कारनिष्ठ-जनकतानिरूपित-ज्ञाननिष्ठ-जन्यतावच्छेदक--विषयतायास्तत्संस्कारीय-विषयताव्याप्यत्वमित्येव नियमो वाच्यस्तथाच भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वेऽपि व्यभिचाराभावेन व्यभिचारभिया "भ्रमस्त्वि"त्याद्युक्तिरसङ्गतैवेति। चेन्न संस्कारस्य स्वाविशेष्य-विशेष्यक-ज्ञानाजनकत्वनियमेन भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वे तादृश-नियमे व्यभिचार इत्याशयेन "भ्रमस्त्वि"त्यादि-ग्रन्थसङ्गतेः। न च रजतं घटश्चेति समूहालम्बने व्यभिचारेण कथं तादृश-नियम इति वाच्यम्। तादृश-समूहालम्बनानङ्गीकारात्। अतएव मिश्रैरन्यथा-ख्यातौ तथैवोक्तम्। न च संस्कारस्योपनायकत्वमते सुरभिचन्दनमित्याद्युपनीतभाने व्यभिचारान्नतादृश-नियमसम्भव इति

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वाच्यम् । तस्यापि विशिष्ट-ज्ञानत्वानुपगमेन व्यभिचाराभावात् । अथ स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारो दुर्व्वारः । न च प्रत्यभिज्ञाया अपि विशिष्ट-ज्ञानत्वानुपगमान्न दोष इति वाच्यम् । तस्याः स्थैर्य्यसाधकत्वानुरोधेन विशिष्ट-ज्ञानत्वस्यावश्यकत्वात् । अतएव मूले पृथक्-प्रत्यभिज्ञोक्तेति चेन्न । तस्यास्तत्तावद्विशेष्यक-संस्कारजन्यत्वोपगमेन तत्ता-गोचरसंस्काराजन्यतया व्यभिचाराभावात् ।

केचित्तु नन्वत्र किं यो जन्य-ज्ञानीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताश्रयः स स्वीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताश्रय इति नियमः, किम्वा स्वीय-प्रकारता-निरूपित विशेष्यताश्रयो यः स स्वजन्य-ज्ञानीय-प्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रय इति नियमः ? तत्र नाद्यः सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभसंस्कारे व्यभिचारात्, तज्जन्यज्ञानीय-प्रकाशरतानिरूपित विशेष्यताश्रये चन्दने तदीय-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यताश्रयत्वाभावात् । नापि द्वितीयः तत्रैव व्यभिचारात् । तादृश-संस्कारीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताश्रये सौरभे तज्जन्य ज्ञानीय-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यताश्रयत्वाभावात् । अथ स्वनिष्ठ-जनकतानिरूपित-जन्यतावच्छेदक-विषताश्रयो यः स स्वीयविषयताश्रय इति नियमस्तथाच स्वनिष्ठ-जनकता-निरूपित-जन्यतावच्छेदकविषयताश्रये सौरभे स्वीय-विषयताश्रयत्व-सत्त्वात्, नोक्तसंस्का-रे व्यभिचार इति चेन्न । शुक्तौ रजतमिति भ्रमस्थलेऽपि संस्कारीयजन्यतावच्छेदक-विषयतापर्य्याप्त्यधिकरण–रजतत्व-संस्कारीय-विषयतापर्य्याप्त्यधिकरणत्व-सत्त्वेन उक्तनियमे व्यभिचाराभावात् "भ्रमस्थि"त्यादि-ग्रन्थानुत्थानादिति । चेन्नैवं तन्मते प्रत्यभिज्ञान-भ्रमात्मकोपनीतभानातिरिक्तस्थले संस्कारस्य प्रत्यासत्तित्वाभावेन तदुपनीतभानत्वावच्छिन्नं प्रति तद्गोचर-संस्कारस्य हेतुत्वं तत्ता-विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तत्ताविशिष्टविशेष्यक-संस्कारस्य हेतुत्वमितिरीत्या कार्य्यकारणभावद्वयं, तथाचैवं नियमः स्वीय प्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयो यः स तज्जन्य-ज्ञानीय-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यताश्रय इति । एवञ्च भ्रमस्थले व्यभिचार इत्यतो "भ्रमस्थि"ति । यदि च यत्र घटपटोभयगोचर-संस्कारे उद्बोधकवशात् केवलं घटस्मृतिर्जाता तत्र स्वीय-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यताश्रये पटे तज्जन्य-ज्ञानीय-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यताश्रयत्वाभावात्तादृशसंस्कारे व्यभिचार इति विभाव्यते तदा संस्कारस्य स्वाविषय-विषयकज्ञानाजनकत्वमित्येव नियमोऽभ्युपेयते, एतच्च भ्रमात्मकोपनीतभानातिरिक्तस्थले ज्ञानस्योपनायकत्वमते न तु सविषयक-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्त्वचिन्तामणिः।

किञ्च सम्बन्ध-भूयोदर्शनम्? भूयःसु स्थानेषु दर्शनं (१) भूयसां वा दर्शनं भूयांसि वा दर्शनानि न तथा, एकत्र रूप-रसयोर्द्रव्यत्व-घटत्वयोश्च व्याप्ति-ग्रहात्। एकत्रैव धारावाहिके तद्वी-प्रसङ्गात्। भूयस्त्वस्य त्रिचतुरादित्वेनाननुगमाच्च।

अपि च पार्थिवत्व-लौहलेख्यत्वादौ शतशो दर्शनेऽपि व्याप्त्यग्रहात्। तर्क-सहकृतं तथेति चेत्तर्हि सहचार-दर्शन-व्यभिचारादर्शन(२)सहकृतः स एव व्याप्ति-ग्राहकोऽस्तु आवश्यकत्वात् किं भूयोदर्शनेन। न च तेन विना तर्क एव नावतरति, प्रथम-दर्शने व्युत्पन्नस्य तर्क-सम्भवात्।

दीधितिः।

"न तथा" न व्याप्ति-ग्राहकं, व्यभिचारादर्शनं

---

(१) दर्शनमिति नास्ति सोसाइटीमुद्रित पुस्तके।

(२) व्यभिचारादर्शनेति नास्ति सोसाइटीमुद्रित पुस्तके।

त्वेनोपनायकत्वमते। तथाच सुरभिचन्दनमित्यत्र प्रत्यभिज्ञानस्थले च स्मृतेरेवोपनायकत्वं न संस्कारस्येति न तत्र व्यभिचारः। प्रत्येक-गोचर-संस्कारादपि न समूहालम्बन-स्मरणं, समूहालम्बन-संस्कारेणैव समूहालम्बन-स्मरणाभ्युपगमादिति न तत्संस्कारेऽपि व्यभिचारः। एवं सति भ्रमस्थले स्वाविशेष्य-शुक्तिविशेष्यक-ज्ञानजनक-संस्कारे व्यभिचार इत्यतो "भ्रमस्त्वि"ति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्यापारतया सहकारीति व्यभिचारादर्शन-सहचार-दर्शन-सहकृतस्तर्क एव व्याप्ति-ग्राहकः भूयोदर्शनन्तु क्वचित्तर्क-प्रवृत्तावुपयुज्यत इति निर्गलितम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

अग्रे तथेत्यस्यान्यत्रापि सत्त्वा"न्न तथे"ति पाठं गृह्णन् व्याचष्टे "न तथे"ति । भूयो-दर्शनत्वाभावे साध्ये बाध इत्यतो व्याचष्टे "न व्याप्तिग्राहक"मिति, व्यभिचारादर्शनस्य हेतुत्वे तेनैव तर्कोऽन्यथा-सिद्ध इत्यतो व्याचष्टे "व्यापारतये"ति, व्यापारेण च व्यापारिणो नान्यथा-सिद्धिरिति भावः (क)। तर्कस्य हेतुत्वे भूयो-दर्शनस्योपयोगित्वं दर्शयति "क्वचिदि"ति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

न चैवमेवास्तु, तर्कस्य व्याप्ति-ग्रह-मूलकत्वेनानवस्थानात् । जातमात्रस्य प्रवृत्ति-निवृत्ति-हेत्वनुमिति-जनक-व्याप्ति-ज्ञानं तर्कं विनैवातो(१) नानवस्थेति चेत्, तर्हि व्यभिचारात् सोऽपि न व्याप्ति-ग्रहे हेतुः । न च तद्‌द्भाववान्तरजातिरस्ति, सामान्य-प्रत्यासत्त्या-सर्व्वोप-

---

(१) विनेवेति क्वचित् पाठः ।

(क) न च व्यभिचारादर्शनस्य जन्यत्व-घटित-व्यापारत्वासम्भव इति वाच्यम् । अत्र योग-क्षेम-साधारण-जन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

संहारादविनाभाव-ग्रहः सामान्य-रूपता च सकृद्दर्शन-गम्येति भूयो-दर्शनापेक्षेति चेन्न, सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वं लाघवात्, न तु सामान्यतया ज्ञातस्य तदनभ्युपगमाच्च। न च काकतालीयत्वादि-शङ्का-व्युदासार्थं द्वितीयादि-दर्शनापेक्षेति वाच्यम् द्वितीयादि-दर्शनेऽपि शङ्का-तादवस्थ्यात्।

दीधितिः।

नैयायिक-मतमाशङ्क्य निराचष्टे "न चैव"मिति। "जातमात्रस्ये"ति, तथा च तन्मूलको व्याप्त्यन्तर-ग्राहक-तर्कावतार इति भावः। "तर्ही"ति, न च व्याप्ति-प्रत्यक्षं प्रति तर्को हेतुस्तत्तु स्मरणमिति न व्यभिचारावकाशः विनानुभवं स्मरणस्यायोगात्। न च जन्मान्तरीनः सः, जन्मान्तरेऽपि पर्य्यनुयोग-तादवस्थ्यात्। अनादित्वेन च परिहारः परतो विचारयिष्यते (१)। "न चे"ति, मानाभावात् तर्कस्य च हेतुत्वासिद्धेः। यदि चागृहीतस्यागृहीत-पूरोवर्त्ति-संसर्गस्य वा प्रत्यासत्तित्वेऽतिप्रसङ्गस्तदा पूरोवर्त्तिनि तद्ग्रहो मृग्यतां न तु सामान्यत्वेनेत्याह। "न त्वि"ति।

---

(१) विवेचयिष्यते इति हस्तलिखित पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधिति-प्रकाशः ।

"व्याप्त्यन्तरे"ति । यद्यपि त्वन्ति-साधनत्व-निरूपित-स्तन-पानत्व-निष्ठ-व्याप्तेर्वह्नि-धूम-व्याप्ति-ग्राहक-तर्क-मूलत्वे मानाभाव-स्तथापि तद्व्याप्ति-ज्ञानमेव सर्व्वत्र तर्के मूलमिति भ्रान्तस्यैवेय-माशङ्केति भावः । अकारणक-कार्य्योत्पत्ति-शङ्का-निरास-द्वारा वह्नि-धूम-व्याप्ति-ग्राहक-तर्केऽप्यस्यो(क)पयोगित्वमित्यप्याहुः (ख) ।

केचित्तु यथा जातमात्रस्य व्याप्तिज्ञानं तर्कं विना भवति तथा वह्नि-धूम-व्याप्ति-ग्राहक-तर्क-मूल-व्याप्ति-ज्ञानमपि तर्कं विना भविष्यतीति प्रतिबन्धि-विधयामूलं योजयन्तीति । "तत्तु"जात-मात्रस्य तादृश-व्याप्ति-ज्ञानन्तु । "विना अनुभव"मिति, तथा च तदनुभवः प्रत्यक्षात्मक एव वाच्यः । शाब्दबोधादेः पदार्थ-स्मृत्यादि-पूर्व्वकत्वात् एवञ्च तत्रैव तर्कस्य व्यभिचार इति भावः । "सः" तादृश-व्याप्त्यनुभवः । "पर्य्यनुयोग" इति जन्मान्तरेपि तर्कापेक्षा-यामनवस्था तदनपेक्षायां व्यभिचार इत्यर्थः । "अनादित्वेने"ति अनाद्यनवस्था वीजाङ्कुरवन्न दोषायेत्यर्थः (१) । 'परत" इति यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलमित्यादिना ग्रन्थकारेणैव तत्कल्पाश्रयणीय-त्वादिति भावः । अवान्तर-जात्यभावे हेतोरदर्शनात्तं पूरयति "मानाभावादि"ति । तर्क-जन्यतावच्छेदकतयैव तादृश जातिः

---

(१) न दोषायेति भाव इति ग ।

(क) त्वन्निसाधनत्व-निरूपितस्तनपानात्व-निष्ठ-व्याप्तिज्ञानस्येत्यर्थः ।

(ख) वक्ष्यमाणमूलोक्तरीत्या स्वक्रियाव्याघातादेवाकारणककार्य्योत्पत्तिशङ्का-निराससम्भवोऽत्रास्वरस "आहु"रित्यनेन सूचितः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्यादत आह "तर्कस्य चे"ति। "न तु सामान्यतये"त्यस्य व्यावर्त्त्यं दर्शयितुमाह "यदि चे"ति। पूरोवर्त्तिनि शुक्तित्व-ग्रह-प्रतिबन्धक-दोष-सत्त्व काले शुक्तित्व-स्मृतिमतोऽपि शुक्तित्व सामान्य-लक्षणया ज्ञानाभावादाह "अगृहीत-पूरोवर्त्ती"ति। "तद्ग्रहः" सामान्य-ग्रहः। (मूले काकतालीयत्व-शङ्का व्यभिचारशङ्का) (१)।

तत्त्वचिन्तामणिः।

नन्वनौपाधिकत्व-ज्ञानं व्याप्ति-ज्ञाने हेतुः तद्देश-काल-तत्रावस्थित--घटादीनामुपाधित्व-शङ्का-निरासः कस्यचित् साधन-व्यापकत्व-ज्ञानेन कस्यचित् साध्या-व्यापकत्व-ज्ञानेन स्यात्। तच्च भूयोदर्शनं विना नावतरतीति चेन्न अयोग्योपाधि-व्यतिरेकस्यानुमाना-धीन-ज्ञानत्वेनानवस्थापातात्।

दीधितिः :

साध्याव्यापकत्वं साध्य-सामानाधिकरणाभाव-प्रतियोगित्वं, तद्ग्रहस्य साध्याधिकरणैकव्यक्ति-वृत्तितया गृह्यमाणस्य तादृश-व्यक्त्यन्तर-ग्रहं विना न सम्भवति इति भूयोदर्शनापेक्षा।

---

(१) ( ) एतच्चिह्नितः पाठो नास्ति घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधिति प्रकाशः ।

साध्याव्यापकत्व-ज्ञाने भूयोदर्शनस्योपयोगं दर्शयति "साध्याव्यापकत्व"मित्यादिना "तादृशे"ति" । स्वानधिकरण-साध्याधिकरण व्यक्त्यन्तरेत्यर्थः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ साध्य-साधन-सहचरित-धर्म्मान्तराणामुपाधित्व-संशये न व्याप्ति-ग्रहः । अतस्तेषामनुपाधित्व-ज्ञानं भूयोदर्शनाधीन-साध्याव्यापकत्व-ज्ञाने सतीत्येतदर्थं भूयो-दर्शनापेक्षा, अत एव यावता दर्शनेन तन्निश्चयस्तावद्भूयोदर्शनं हेतुरिति न वार-संख्या-नियमो न वाऽननुगमः । यद्यपि चान्यस्य साध्य-व्यापकत्व-साधनाव्यापकत्व-संशयो नान्य-व्याप्ति-ग्रह-प्रतिबन्धकस्तथापि तदाहित-व्यभिचार-संशयः प्रतिबन्धक इति तद्विधूननमावश्यकमिति चेन्न । अयोग्योपाधि-संशयाधीन-व्यभिचार-संशयस्य तथाप्यनुच्छेदात् । स च न भूयोदर्शनान्नाप्यनुमानादित्युक्तम् । अपि च भूयो-दर्शनाहित-संस्कारो न वहिरिन्द्रिय-सहकारी, तद्व्यापारं विनापि च सहचारादि-ज्ञानवतो व्याप्ति-ग्रहात् । नापि मनसः, इन्द्रियादिवद्भूयोदर्शन-जन्य-संस्कारस्य तज्जन्य-स्मरणस्य वा प्रमाणान्तरत्वापत्तेः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधितिः ।

तदाहितः संस्कारो वहिरिन्द्रियमात्रस्य सहकारी मनसोऽपि वा आद्ये "तद्व्यापारं विने"ति । द्वितीये "नापी"ति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

(मूले पूर्व्वमनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्ति-ग्रहे हेतुरित्युक्तं इदानीमुपाधिज्ञानाभावस्तद्धेतुरित्याशङ्कते "अथे"त्यादिना) (१) वहिरिन्द्रिय-व्यापार-दशायां वहिरिन्द्रिय-सहकारिणोऽपि तद्व्यापारासत्त्व-दशायां मनः सहकारित्व-सम्भवा"त्तद्व्यापारं विने"ति मूलमनुपपन्नम् अतो मात्रपदमन्तर्भाव्य व्याचष्टे "तदाहिते"-त्यादिना ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

तस्मात् परिशेषेण (१) सकृद्दर्शन-गम्या सा, तथा ह्युपाध्यभावो व्याप्तिः । अभावश्च केवलाधिकरणं तत्काल-सम्बन्धी वा स्वप्रकाशरूपं तज्-ज्ञानं वा, तच्च प्रथमदर्शनेनावगतमेव चक्षुरादिना, न चाधिकस्तदभावोऽस्ति । न च प्रतियोगि-ज्ञानं अधिकरणादि-ज्ञान-जनकं, येनोपाधिज्ञानं विना तन्न स्यात् । एव-

---

(२) ( ) एतच्चिह्नितः पाठो नास्ति घ ।

(१) परिशेषादिति दीधितिकृत् सम्मतः पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मुपाध्यभावे ज्ञाते किञ्चिन्न ज्ञातुमवशिष्यते, उपाध्यभाव-व्यवहारस्तु तद्विषयमपेक्षते दीर्घत्वादि-व्यवहार इवावधि-ज्ञानम् । न चैवं रासभ-सम्बन्ध-तुल्य-वह्नि-धूम-सम्बन्ध-ज्ञानादेवानुमितिः स्यादिति वाच्यम् । उपाधि-स्मरणे सत्युपाधि-तद्व्याप्येतर-सकल-तदुपलम्भक-समवधाने चोपाध्यनुलम्भ-सहितस्य केवलाधिकरण-ज्ञानस्यानुमिति-हेतुत्वात्, तद्व्यवहार-हेतुत्वाच्च ।

दीधितिः ।

"परिशेषात्" साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्राहकातिरिक्तानपेक्ष-ग्रहकत्वात् । उपाध्यभाव-ग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिं निरस्यति, "तथाही"ति । "उपाधि-स्मरण" इत्यादि । नन्वेवं असन्निकृष्टादि-हेतुकानुमितिर्न स्यात् उपाधि-योग्यानुपलम्भ-विरहादतः आह "तद्व्यवहारेति" तद्व्यवहारस्य हेतुरेवानुमिति-हेतुः तच्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानम् । "उपाधि-स्मरण" इत्यादि तु तत्कारण-प्रदर्शन-परम् । अभावत्वञ्च इदमिह नास्तीति प्रतीति-साक्षिकः स्वरूप-विशेषोऽतिरिक्तः पदार्थो वेन्यदेतत् । एवञ्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानेऽधिकापेक्षां न वारयाम इति भावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधिति-प्रकाशः ।

भूयो-दर्शनाग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वं यथाश्रुतः परिशेषः, स च सकृद्दर्शन-ग्राह्यत्व-वादि-मतेऽपि भूयो-दर्शन-विषयत्व-रूप-तद्-ग्राह्यत्व-सम्भवादसिद्धः, भूयोदर्शनत्वेन भूयो-दर्शन-जन्य-ग्रहाविषयत्वम् तदग्राह्यत्वं प्रतियोग्यप्रसिद्ध्यादिना दुर्वचमतः परिशेषमाह "साध्य-साधने"ति। यद्यपि साधने उपाध्यभावः साधनमेव तथा च तद्ग्राहकातिरिक्तानपेक्षेत्येव वक्तुमुचितं तथाप्यनौपाधिक-सम्बन्ध-रूपा व्याप्तिः पक्षोऽतएव निरुपाधिक-सम्बन्ध-रूप-व्याप्तित्वेन वेति वक्ष्यति। तद्ग्रहे च साधन-ग्राहकातिरिक्तस्य साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिरतस्तथोक्त-साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्रहत्व-व्यापक-विषयितावच्छिन्न-जन्यता-निरूपित-जनकतानाश्रयत्वं तदतिरिक्तत्वम्। तदनपेक्ष्य ग्रह-विषयत्वञ्च तादृश-जनकतानाश्रय-निष्ठ जनकता-निरूपित-ग्रह-निष्ठ-तज्जन्यतायां विषयतयाऽनवच्छेदकत्वे सति ग्रह-विषयत्वं तेन उपाध्यभावादि-ग्राहकस्यापि समूहालम्बन-रूप-साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्रह-जनकत्वेऽपि न क्षतिः। एवञ्च तत्र प्रयोगो व्याप्तिः प्राथमिक-साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्रह-विषया साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्राहकातिरिक्तानपेक्ष्य-ग्राह्यत्वात् साध्यादिवदिति। ननु सकृद्-दर्शन-ग्राह्यत्व-व्यवस्थापने व्याप्ति-लक्षणमप्रकृतमत आह "उपाध्यभावेति"। उपाधि-स्मरण "इत्यादिना" "तद्व्यवहार-हेतुत्वा"दित्यन्तेन सूचनीयार्थं दर्शयितुं यथाश्रुतमाक्षिपति "नन्वेवमित्यादिना" "एव"मुपाधि-योग्यानुपलब्धेरनुमिति-हेतुत्वे। "असन्निकृष्टे"त्यादि-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नाऽतीन्द्रियादि-परिग्रहः । "कारण-प्रदर्शनपर"मिति तथा चोपाधि-स्मरण इत्यादिकं कारण-प्रदर्शन मुखेन कार्य्यीभूतोपाध्य भावत्व-प्रकारक-ज्ञानोपलक्षकमिति भावः । नन्वनतिरिक्ताभाव-वादि-मते उपाध्यभावत्वमपि धूमत्वादि-रूपमेव तथा च तत्प्रका-रक-ज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्यतिप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्यत आह "अभाव-त्वञ्चे"ति "अन्यदेतदि"ति उपाधिर्नास्तीत्याकारकं विलक्षण-प्रका-रता-शालि-ज्ञानं हेतुरतो नोक्त-दोष इति भावः । नन्वेवमा-कारके ज्ञाने भूयो-दर्शनापेक्षाऽस्त्येवेत्यत आह "एवञ्चे"ति व्याप्ति-स्वरूप-ज्ञाने अधिकापेक्षा नेति भावः । नैयायिक-मते व्याप्ति-स्वरूपस्याव्यभिचारितत्व-घटिततया तद्ग्रह एव भूयोदर्श-नापेक्षणादिति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

नन्वेवं प्रथम-दर्शनेन व्याप्ति-निश्चयाद्विशेष-दर्शने सति रासभादि-संशयवत् तत्संशयो न स्यादिति चेत्, व्याप्ति-ज्ञानानन्तरं किं विद्यमान एवोपाधि-र्म्मयोपाधित्वेन न ज्ञातः इति शङ्कया गृहीत-व्याप्ता-वपि संशयः, अतस्तत्र भूयोदर्शनेन उपाधि-निरास-द्वारा व्याप्त्यभाव-शङ्कापनीयते, यद्वा ज्ञान-प्रामाण्य-संशया-द्व्याप्ति-संशयः, यथा घटज्ञान-सामग्र्यां सत्यां घटज्ञाने सति तत्प्रामाण्य-संशयाहितस्तत्संशयो न त्वग्रिमसंशया-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नुरोधेन तत्र घटज्ञानमेव न वृत्तमिति कल्प्यते, तथेहाप्युपाध्यभावस्य व्याप्तित्वात् तस्य च केवलाधिकरणरूपस्य प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वात्, व्याप्तिग्राहकान्तस्याभावाच्च, परिशेषेण सकृद्-दर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्, तन्निश्चये प्रामाण्य-संशयादेव तत्संशयः। न चैवं रासभेऽपि प्रथमं व्याप्तिपरिच्छेदः स्यादिति वाच्यम्। तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य हेतुत्वात् क्वचिदसंसर्गाग्रहात् तथा व्यवहारो दोष-माहात्म्यात्। न चात्रापि तथा, आरोपे सहि निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमात्।

दीधितिः।

व्याप्ति-स्वरूपे संशयाभाव आपद्यते, निरुपाधिसम्बन्धरूप-व्याप्तित्वेन वा? आद्ये इष्टापत्तिः। द्वितीयमपि किमुपाधि-स्मरणादिकं विना तत्समवधाने सति वा सम्बन्धग्रहे? आद्ये किं "विद्यमान"इति। तथा च तदग्रहमात्रं न तु तदभावत्वेनापि ग्रह इति समानाकारनिश्चयाभावात्तत्संशयो नानुपपन्न इति भावः। द्वितीये "ज्ञान-प्रामाण्ये"ति। "प्रथमे"ति सत्युपाधि-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्मरणादावित्यादिः । "न चात्रापी"ति सर्व्वत्र रासभादावित्यर्थः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"उपाधि-स्मरणादिकं विने"ति "सम्बन्ध-ग्रह" इत्यत्रान्वेति, आदिनोपाध्यभावत्वप्रकारक-ज्ञान-जनक--यावत्कारण--परिग्रहः । "तदग्रहमात्रम्" उपाध्यग्रहमात्रं मूले च साधारण-धर्म्म दर्शनादिरूप-संशय-सामग्री-संघटनायेदमुक्तमिति ध्येयम् (१) ।

प्रथम-दर्शने तु उपाध्यभावत्वेन निर्णयो दुर्घट इत्यतः पूरयति "सत्युपाधी"ति । "असंसर्गाग्रहा"दित्युपक्रम-स्वरसाद्व्याचष्टे-"ऽत्रापीती"ति यद्यपि व्याप्ति-भ्रमाविषये रासभे एव इदं वक्तुमुचितं तथापि यत्र भ्रमस्तत्र सुतरां, अन्यत्रापि भ्रमे आपादनीये सर्व्वत्रैव तदापादयितुमर्हमिति भावः । इत्यञ्च क्वचिद्रासभे यथा दोष-माहात्म्याद्व्यवहारो भवति तथा सर्व्वत्र रासभे स्यादिति मूलार्थः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

केचित्तु साधनवन्निष्ठात्यान्ताभावाप्रतियोगि-साध्य-सामानाधिकरण्यं साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगि-साध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिः । तदुभयमपि योग्यं प्रत्यक्षेण वह्नि-धूम-सम्बन्धानुभवेन प्रथममवगतमेव ।

(१) एतदुक्तमिति बोध्यमिति ग ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

महानसे योऽत्यन्ताभावोऽन्योऽन्याभावो वाऽवगतस्तस्य प्रतियोगी न वह्निर्न वा वह्निमान् इत्यनुभवात्, रासभे तथावगमेऽप्यग्नि स बाध्यत इति तन्न एवं हि तद्वह्नि-तद्धूमयोरेव व्याप्तिः स्यात्, न तु धूमत्ववह्नित्वावच्छेदेन। न च तदनुमानोपयोगि वह्नित्वं वह्निमत्वं वा न प्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रथमतो ज्ञातुमशक्यमेवेति। मैवं प्रकृत-साध्य-व्यापक-साधनाव्यापको वा साधनत्वाभिमतेन समं प्रकृतसाध्य-सम्बन्धितावच्छेदकं विशेषणं वोपाधिः, उभयथापि तदभावो न व्याप्तिः, सिद्ध्यसिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः। किन्तु यावत् स्वव्यभिचारि-व्यभिचारि-साध्य-सामानाधिकरण्यमनोपाधिकत्वं तस्य च प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात्।

दीधितिः।

"अवगत" इति स्वरूप-कथनमात्रम्। "महानस" इति अस्मिन् इत्यादिः। महति वायौ योग्यायोग्योद्भूत-रूप-सामान्य-तद्वतोरिव योग्ये वह्नौ तादृश-प्रतियोगित्व-सामान्य-तद्वतोरपि अत्यन्तान्योऽन्याभावयोर्योग्यत्वादिति भावः। "न प्रतियोगितावच्छेदक"

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मिति न धूम-सामान्य-समानाधिकरण-तादृशाभाव-प्रतियोगिता-सामान्यावच्छेदकमित्यर्थः।

दीधिति-प्रकाशः।

अवगतत्वस्य विवक्षितत्वेऽसन्निकृष्ट-महानस-वृत्तित्वेनाभावाग्रह दशायां सन्निकृष्ट-महानस एवाभावस्यावगतत्वेन महानसे योऽत्यन्ताभावोऽवगतस्तत्प्रतियोगित्व-सामान्याभावस्य सुग्रहत्वात् "अस्मिन्निति पुरणमनुचितमतः चरमोक्तमप्यवगतेति पदं प्रथमतो व्याचष्टे "अवगत" इति। "स्वरूपेति" अवगतत्व-ज्ञानस्यानुमित्यजनकत्वादिति भावः। तथा च महानस-सामान्यमादाय तादृशाभावो ग्रहीतुमशक्यो महानसान्तरासन्निकर्षादिना योग्यानुपलम्भाभावादाह "महानस इत्यस्मिन्नि"ति तथा चैतन्महानस-वृत्त्यत्यन्ताभाव-प्रतियोगित्व-सामान्याभाव एव एतन्महानस-सन्निकर्षकाल एव सुग्रह इति भावः। नन्वेतन्महानस-निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वस्य पिशाचादि-वृत्तेरतिन्द्रीयस्यापि सत्त्वात् तत्कथं तत्सामान्याभावो योग्य इत्यतस्तद्-योग्यतामुपपादयति "महती"त्यादिना। "योग्ये वह्ना"विति उद्भूतरूपवति योग्ये वह्नौ एतादृशप्रतियोगित्व-सामान्य-सत्त्वेनोपलम्भापादन-सम्भवादिति भावः। एतद्धूम-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य वह्नित्वादौ सुग्रहत्वादाह "न धूम-सामान्ये"ति।

तत्त्वचिन्तामणिः।

किञ्च न वस्तुगत्या व्याप्तेर्ज्ञानं हेतुः। किन्तु

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्याप्तित्वेन, तच्च उपाध्यभावत्वं, न चोपाधेरज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानं सम्भवति, विशेषण-ज्ञान-साध्यत्वात् विशिष्ट-ज्ञानस्य। न च नियमतः प्रथममुपाधि-धीरस्ति।

दीधितिः ।

अथ साधनाव्यापक-व्याप्यत्वाभावःसाध्येऽधिकरण-स्वरूपमेव एवं साधन-निष्ठ-साध्य-सम्बन्धे साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोपीत्यनुशयानो येन रूपेण ज्ञाता व्याप्तिरनुमित्यङ्गं तद्रूप-विशिष्टा न सकृद्दर्शन-गम्या सामानाधिकरण्यमात्रस्य च तथा भावं न वारयाम इत्याशयेनाह "किञ्चे"ति। विशेषण-ज्ञान-साध्यत्वात् तत्सामग्री साध्यत्वाद्वा। "न चे"ति, उपलक्षणमेतत् उपाधेरयोग्यस्यापि सम्भवात्। उपाधि-सामान्य-तद्वतो मूर्त्तत्वादि-सामान्य-तद्वतोरिवात्यन्तान्योन्याभावयोरयोग्यतया प्रत्यक्षेण ग्रहीतुमशक्यत्वात्। न च योग्योपाधि-व्यतिरेक-ग्रह एवानुमानाङ्गं अयोग्योपाधि-ग्रहेपि अनुमिति-प्रसङ्गात्।

दीधिति-प्रकाशः ।

"साधना-व्यापक-व्याप्यत्वाभाव" इति। तद्व्याप्यत्वं तद्वदन्या-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वृत्तित्वे सति वृत्तिमत्त्वम्, इत्यञ्च साध्यतावच्छेदके तादृश-साधना-व्यापक-व्याप्यतावच्छेदकत्वाभावः। तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ साधनाव्यापक-महानसत्व पर्व्वतत्व-व्याप्यत्वाभाव-कूटस्य प्रत्येकं वह्नावसत्त्वेऽपि न क्षतिः। महानसीय-वह्नित्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वे वह्नित्वे तदनवच्छेदकत्वमवच्छेदक-लक्षणोक्त-रीत्योपपादनीयम्।

मूलोपदर्शितस्य द्विविधोपाधेः प्रथमोपाध्यभाव घटितमनौपाधिकत्वं दर्शयित्वा द्वितीयोपाध्यभाव-घटितं तद्दर्शयितुं व्याप्तेर्हेतु-निष्ठत्वार्थमाह "एवमिति"। "साध्यसम्बन्धे" साध्य-सामानाधिकरण्ये, एवञ्च व्याप्तेरनौपाधिकत्व-सम्बन्ध-रूपतापि सङ्गच्छते इति भावः। "साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वं" साधनतावच्छेदकानवच्छेद्यत्वे सति अवच्छेद्यत्वं, तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ धूम-निष्ठ-सामानाधिकरण्यावच्छेदक-धूमत्वातिरिक्त-तत्तद्धूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वेऽपि द्रव्यं रूपादित्यादौ रूपनिष्ठ सामानाधिकरण्यस्य रूपत्वातिरिक्त-गुणत्वाद्यवच्छेद्यत्वेऽपि च न क्षतिः। एतच्च लघु-गुरु-साधारण-स्वरूप-सम्बन्ध-रूपावच्छेदकत्वं लक्षण-घटकमित्यभिप्रेत्य, इतरथा तु साधन-निष्ठ-साध्य-सम्बन्धे साधना-व्यापकतावच्छेदक--रूपावच्छिन्न-सामानाधिकरण्य--व्याप्यत्वाभावो वाच्यः इत्यनुशयान इत्याशयेन आहेत्यन्वयः। "सामानाधिकरण्य-मात्रस्य" अनौपाधिकत्व-विशेषित-सामानाधिकरण्यस्य "तथाभावः" सकृद्दर्शन-गम्यत्वम्। मीमांसकमते विशेषण-धियो विशिष्टज्ञानाहेतुत्वात् पूरयति "तत्सामग्री"त्यादि। "एतत्" प्रथम-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मुपाधिधियोऽसत्त्वम् । "उपाधि-सामान्येति" साधनाव्यापकस्या-योग्यस्यापि सत्त्वात्तद्व्याप्यत्वाभावः साध्ये न योग्य इत्यर्थः । "न च योग्ये"ति, तथा च साधनाव्यापक-महत्त्वोद्भूत-रूपवत्व-व्याप्यत्वाभाव एवं तथाविध गुणादि-व्याप्यत्वाभाव इति रीत्या तत्प्रत्यक्षमिति भावः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

यच्चोक्तं प्रतियोगि-ज्ञानं व्यवहार-हेतुः नाभाव-ज्ञान इत्यस्तु तावदेवं तथापि तदभावो मा व्यवहारि उपाध्यभाव-ज्ञानाधीनानुमितिः स्यादेव उपाधि-ज्ञानं विनापि, न चैवम् । वस्तुतस्तु विशेषादर्शने सहचारादि-साधारण-धर्म्म-दर्शनाद्व्यभिचार-संशयात् प्रथम-दर्शनेन न व्याप्ति-निश्चयः । अथ व्यभिचार-संशयो नाव्यभिचार-निश्चय-प्रतिबन्धकः, ग्राह्य-संशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा संशयोत्तरं क्वापि निश्चयो न स्यादिति चेत् । न व्यभिचार-संशयः प्रतिबन्धक इति ब्रूमः । किन्तु विशेषादर्शने सति सहचारादि-साधारण-धर्म्म-दर्शनात् संशयः स्यात्, न तु संशय-सामग्रीतो निश्चय इति । किञ्च यद्धी-सामग्री यत्र प्रतिबन्धिका विशेषादर्शने तत्र तद्धीरपीति व्यभिचार-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

संशयोऽपि प्रतिबन्धकः, एवं भूयोदर्शनमपि संशायकं तर्कस्त्वनवस्था-ग्रस्त एवेति कथं व्याप्ति-ग्रहः ।

दीधितिः ।

यथाश्रुतं दूषयति "यच्चोक्त"मित्यादिना ।

दीधिति-प्रकाशः ।

उपाध्यभावत्व-प्रकारक-ज्ञानस्यानुमिति-हेतुत्वे तद्ग्रन्थ-तात्पर्य्यार्थे मूलोक्त-दोषस्यानुक्ति-सम्भवादाह "यथाश्रुतमिति" ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत्रोच्यते, व्यभिचार-ज्ञान-विरह-सहकृतं सहचार-दर्शनं व्याप्ति-ग्राहकं, ज्ञानं निश्चयः शङ्का च, सा च क्वचिदुपाधि-सन्देहात् क्वचिद्विशेषादर्शन-सहित-साधारण-धर्म्म-दर्शनात्, तद्विरहश्च क्वचिद्विपक्ष-बाधक-तर्कात् क्वचित् स्वतः सिद्ध एव । तर्कस्य व्याप्ति-ग्रह-मूलकत्वेनानवस्थेति चेन्न यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात्, यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः ।

इति श्रीमद्-गङ्गेशोपाध्याय-विरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे व्याप्तिग्रहोपाय-प्रकरणं समाप्तम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधितिः।

"व्यभिचारे"त्यादि, अत्र प्रत्यक्षे ग्राह्य-संशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वमाहत्य व्यभिचारशङ्कायास्तथात्वाभिधानम्। अन्यथा पुनरसाधारण-तत्तत्कारण-मेलकरूपा सामग्री प्रतिबन्धिका बोध्या। विवेचितञ्चेदं प्रत्यक्षमणि-दीधितौ, वक्ष्यते चाधिकमुपरिष्टात्।

दीधिति-प्रकाशः।

"प्रत्यक्षे" निर्णयात्मक-प्रत्यक्षे (क)। "तथात्वाभिधानं" प्रतिबन्धकत्वाभिधानम् "अन्यथा" ग्राह्य-संशयस्याप्रतिबन्धकत्वे, "असाधारणे"ति कालादीनां निवेशने प्रयोजनाभावादिति। कोटिस्मृति-विशेषादर्शनादि-रूपाणां तत्तत्सामग्रीणां प्रत्येकं सत्त्वेऽपि निर्णयोत्पादादाह "मेलक" इति। इत्यञ्च विशेषादर्शनकोटिस्मृतिविशिष्ट-धर्म्मिज्ञानत्वादिना प्रतिबन्धकत्वं, वैशिष्ट्यञ्चैक-कालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वमिति भावः।

ननु व्यभिचार-संशयस्य तत्सामग्र्या वा अव्यभिचार-ग्रहत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदकं तत्सत्त्वे व्यभिचारसंशयोत्पादात्, नापि निश्चयात्मक-तद्ग्रहत्वं नीलेतर-तद्घटत्ववत् निश्चयत्वस्य कार्य्यतानवच्छेदकत्वादत आह "विवेचित"मिति, तथा च निश्चयत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वमभ्युपेत्येदमुक्तमिति भावः। उपरिष्टादिति संशयरूपानुमिति-व्यवस्थापनावसर इत्यर्थः।

(क) संशयानुमित्याद्योः संशयाप्रतिबध्यत्वादाह निर्णयात्मक-प्रत्यक्ष इति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधितिः ।

अत्र च यद्यपि साधनगोचर-साध्याभाववद्वृत्तित्व-ग्रहाभावो हेतुरिति न युक्तं, केवलान्वयिनि ग्राह्याप्रसिद्ध्या ग्रहासिद्धेः । खण्डशः प्रसिद्ध्या क्वचित् तादृश-भ्रम-सम्भवेऽपि सर्व्वत्र तथा भ्रमे मानाभावात् । अत एव साध्यतावच्छेदक-गोचर-साधनवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्व--ग्रहोऽपि प्रत्युक्तः, सकल-साध्यतावच्छेदके तादृश-ग्रहे मानाभावात् । तथापि साध्यतावच्छेदके तत्पुरुषीय-तादृशावच्छेदकत्व-ग्रहस्य विषयतयाऽभावस्तद्विषयत्वाभावो वा तत्पुरुषीय-व्याप्ति-ग्रहे हेतुः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"ग्राह्याप्रसिद्ध्या" ग्राह्यस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या । ननु साध्याभाववद्वृत्ति-साधनं इत्याकार-ग्रहाभावो हेतुर्व्वाच्यस्तादृश-ग्रहाभावस्य अभावे साध्यप्रतियोगिकत्वारोपेण सुघट एवेत्यत आह "खण्डश" इति "सर्व्वत्र" साधने "तथा भ्रमे" साध्याभाववद्वृत्तीत्याकारक-भ्रमे । "अतएवे"त्यस्यार्थं विवृणोति "सकलसाध्यतावच्छेदक" इत्यादि । "तादृशावच्छेदकत्वे"ति साधनवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेत्यर्थः । तादृश-ग्रहस्य विषयतया अभावे उक्ते धूमसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छे-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दकं घटत्वं वह्नित्वञ्च प्रमेयमिति ज्ञान-सत्त्वेऽपि व्याप्तिग्रहो न स्यात्, विषयतया तदभावस्य वह्नित्वेऽसत्त्वात्। (क) संयोगस्य महानसीय-वह्निसंयोगत्वादिनेव विषयताया अपि विशिष-रूपेण (ख) प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धत्वं नेष्यते इत्याशयादाह "तद्विषयत्वाभाव इति" तादृशावच्छेदकत्व-ग्रहस्य तादृशावच्छेदकत्व-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यत्वाभाव इत्यर्थः।

दीधितिः।

वस्तुतो व्याप्तिः साध्य-साधनभेद-भिन्नतया विशिष्यैव कार्य्यकारण-भावः। तथा च यत्र साधनं साध्याभाववद्वृत्ति साध्यतावच्छेदकं साधनवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकमेकविधमनेकविधं वा व्यभिचार-ज्ञानं प्रसिद्धं तत्र यथायथं (१) तदभावः पुरुष-निष्ठो व्याप्ति-ग्रहे हेतुः। अत एवैकविध-व्यभिचार-ज्ञान-विरहेऽन्यविध--व्यभिचार--ग्रहाद्व्याप्ति-धी-विरोधः। एवञ्च

---

(१) यथायोगमिति क्वचित्पाठः स एव भवानन्दसम्मत इति प्रतिभाति।

(क) ननु तादृशानवच्छेदकत्व प्रकारतानिरूपित-विशेष्यतासम्बन्धेन तत्पुरुषीय-ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशावच्छेदकत्व-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताक तत्पुरुषीय-ज्ञानाभावत्वेन हेतुत्वे नोक्तदोषः। नचैवं साध्यतावच्छेदकेत्याद्युक्तिरफलेति वाच्यम्। एतादृश-सम्बन्धलाभायैव तदुक्तेरत आह "संयोगस्ये"त्यादि।

(ख) उक्तविशेष्यतात्वादिनेत्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

क्वचिद्व्यभिचार-ज्ञानस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याहेतुत्वेऽपि न क्षतिः । प्रसिद्धायाः साधनवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगि-तावच्छेदकत्वादि-बुद्धेः, समान-विषयतया तदभाव-बोध-विरोधित्वानुरोधेन तु तथात्व-कल्पनं न वयं वारयामः, यदि तत् तत्प्रकारकादि-निवेशेन विशेषे न पर्य्यवस्येदिति दिक् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

तत्पुरुषीयत्वादि-प्रवेशेऽनन्तकार्य्य-कारण-भाव-प्रसङ्गात् (क) वक्ष्यमाणास्वरसाच्चाह "वस्तुत" इति "यथायोग"मिति । यत्रैक-विध-व्यभिचार-ज्ञानं तत्र तदभाव एव, यत्रानेकविधं व्यभिचार-ज्ञानं तत्र तावदभाव एव हेतुरित्यर्थः । "पुरुषनिष्ठ" इति, सामाना-धिकरण्य प्रत्यासत्त्या हेतुता ग्राह्येति भावः । "अतएव" नाना-विध-व्यभिचारग्रहाभाव-कूटस्य हेतुत्वादेव । "एवञ्च" विशिष्य कार्य्यकारणभावावश्यकत्वे च (ख) । पूर्व्वकल्पेऽस्वरमप्याह, "प्रसि-द्धाया" इत्यादिना । "प्रसिद्धायाः" तादृशानवच्छेदकत्व-ग्रहे जन-

---

(क) ननु वस्तुत इत्यादिवक्ष्यमाणकल्पे विशेष्यभेदेन कार्य्यकारणभावभेदात्त-त्तत्पुरुषस्यापि कुत्रचित् विशेष्यतया पुरुषभेदेनानन्तकार्य्यकारणभाव प्रसङ्गस्तुल्यः, पुरुषातिरिक्तविशेष्यभेदेनानन्तकार्य्यकारणभावकल्पनागौरवं कार्य्यतावच्छेदकादि-गौरवं पुनरधिकं अत आह "वक्ष्यमाणे"ति । "प्रसिद्धाया" इत्यादिना वक्ष्य-माणेत्यर्थः ।

(ख) यत्र व्यभिचारग्रहो न प्रसिद्धस्तत्र सहचारदर्शनमात्रं व्याप्तिग्राहक-मितिभावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नीये प्रतियोगि-ज्ञान-मुद्रयाऽवश्यं प्रसिद्धाया, प्रतियोगितावच्छेद-कत्वादौत्यादिना साध्ये साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्व-बुद्धि(१)-संग्रहः ।

ननु घटत्वादौ तादृशावच्छेदकत्व-ग्रहस्य प्रतियोगि-ज्ञानत्वेनापेक्षितस्य वह्नित्वादौ तदभाव ग्रहे अप्रतिबन्धकत्वात् तद्विषयत्वाभावस्य हेतुत्वे किं मानमत आह "समानेति" घटत्वादौ (क) प्रतियोगितानवच्छेदकत्व-ग्रहे तादृशावच्छेदकत्व-ग्रहस्य समान-विषयतया प्रतिबन्धकत्व-कल्पनादिति भावः । "तथात्वकल्पनं" तत्पुरुषीय-तादृशावच्छेदकत्व-ग्रह विषयत्वाभावस्य हेतुत्व कल्पनं, "तत्तत्प्रकारादौ"ति । "तत्" तथा कल्पनं, "तत्प्रकारो"ऽवच्छेदकत्व-बुद्धि-प्रकारः, आदिना धर्म्मितावच्छेदक-परिग्रहः । तथा कल्पनं यदि विशेषे न पर्य्यवस्येदित्यन्वयः । धूमजनकतावच्छेदक-तेजो-वृत्ति-जातित्वादिना-वह्नित्वे तादृशावच्छेदकत्व-ग्रहेऽपि वह्नित्वत्व-रूपेण तदभाव-ग्रहात् वह्नित्वत्वेन यत्तादृशावच्छेदकत्व-ग्रहस्तद्विषयत्वाभावस्य हेतुताया विशेष-विश्रान्तत्वेनासार्व्वत्रिकत्व-मिति भावः ।

---

(१) बुद्धोतिनास्ति घ ।

(क) घटत्वादौ तादृशावच्छेदकत्व ग्रहे तादृशानवच्छेदकत्व-ग्रहो न भवतीत्यतस्तत्प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये सामान्यतो विषयता-सम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्वाभाव-ग्रहं प्रति तेन सम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्व-ग्रहत्वेन प्रतिबन्धकता कल्प्यत इति तस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्ततेत्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधितिः।

व्याप्तिश्च धूमादि-व्यापक-वह्नि-समानाधिकरण-वृत्ति-धूमत्वादिकं तादृश--सामानाधिकरण्यमात्रस्य रासभादि-साधारणत्वात्। अत्र च व्यापकत्वांश-ग्रहे व्यभिचाराग्रहः, समानाधिकरण-वृत्तित्वांश-ग्रहे च तद्विशेषणतया सामानाधिकरण्यस्य ग्रहो हेतुरिति वक्तव्यम्। साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-रूपवत्त्व-लक्षण-व्याप्ति-ग्रहे विशेषणतया सम्बन्धस्य ग्रहो हेतुरित्यपि कश्चित्। (१)

दीधिति-प्रकाशः।

व्यापकत्वांशग्रहे व्यभिचार-ग्रहाभावस्य सामानाधिकरण्यांशे च विशेषण-ज्ञान-मुद्रया सहचार-ज्ञानस्य हेतुत्वं दर्शयितुं व्याप्ति-स्वरूपं दर्शयति—"व्याप्तिश्चे"ति। "केचि"दित्यस्वरसः, तद्बीजन्तु तादृश-व्याप्ति ग्रहे व्यभिचार-ग्रहस्य ग्राह्याभावानवगाहित्वेनाविरोधात् तदभाव-हेतुत्वोपदर्शन-विरोध इति।

दीधितिः।

यत्तु विरुद्धे सहचार-भ्रमेण व्यापकत्व-भ्रमात् सामान्यत एव सहचार-ज्ञानं हेतुरिति तन्न असिद्ध-

---

(१) केचिदिति भवानन्दसम्मतः पाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्वात्, विरुद्धेऽपि व्यापकत्व-सामानाधिकरण्ययोर्ग्राहक-सामग्री-क्रम-यौगपद्याधीनं ग्रहण-क्रम-यौगपद्यं न तु मिथः कार्य्य-कारण-भाव इति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"विरुद्ध"इति, न च विरुद्धादि-साधारणस्य सहचार-ज्ञानत्वस्यैकस्याभावात् वह्नि-धूमयोः सहचार-ज्ञानस्य तद्व्यापकत्व-ग्रह-हेतुत्वे युक्तिर्नोक्तैवेति वाच्यम् वह्निविरुद्धे वह्निसहचार-भ्रमस्य वह्नि-व्याप्यत्वभ्रमं प्रति धूमविरुद्धे च धूमसहचार-भ्रमस्य धूम-व्यापकत्व-भ्रमं प्रति हेतुत्व-द्वयदर्शनाद्वह्नि-धूमयोरपि व्याप्यव्यापक-भाव-ग्रहे तथा कल्पनमिति भावः । "सामान्यत एवे"ति, भ्रम-प्रमा साधारण-व्यापकत्व-प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादृश-सहचार-ज्ञानत्वेन हेतुत्वं, यद्विशेषयोरिति न्यायात् इत्यर्थः । "असिद्धत्वादिति" विरुद्धे सहचारभ्रमे व्यापकत्व-भ्रमस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । असिद्धं विवृणोति "विरुद्धेऽपी"त्यादिना, "ग्राहकसामग्रीक्रमयौगपद्ये"ति ग्राहक सामग्री-क्रमाधीनोग्रहस्य क्रमः, तद्यौगपद्याधीनञ्च यौगपद्यमित्यर्थः । "न तु मिथ" इति, अन्यथा क्वचिद्व्यापकत्व-ग्रहोत्तरमपि सामानाधिकरण्य-ग्रह-दर्शनात्, सामानाधिकरण्य-ग्रहेऽपि व्यापकत्व-ग्रहो हेतुरिति किं न स्यादिति भावः ।

दीधितिः ।

इदं पुनरिहावधेयम् । यथा विद्यमानमपि वह्नित्वे

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्यवहित-विप्रकृष्ट-रासभादि-देश-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न गृह्यते। अभावदेश-विप्रकर्षादिना ग्राहकाभावात्। तथा धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽप्यग्रह-सम्भवात्। नानुपलब्धेः प्रतियोगि-सत्त्व-विरोधित्वादि-लक्षणा योग्यतेति न तत्-सामान्याभावो लौकिक-प्रत्यक्ष-गम्यः, परन्तु कथञ्चित् विरोध-स्फुरणादिवशाद्धूमत्वादौ गृहीतो धूमवन्निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो वह्नित्वादावुपनय मर्य्यादया गृह्यते। अत एवानुमानादिना व्यभिचार-ग्रहेऽपि न व्याप्ति-धीः, निर्णयात्मनि साधारणे वा दोष-विशेषाजन्योपनीत-भाने संशयादि-साधारणस्य निश्चयात्मनो वा विपरीतज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। तत्तद्धूमादौ देशान्तर-वृत्तित्व-सम्भावना-विरहादि-वशात् गृह्यमाणो वह्न्याद्यभाववद्वृत्तित्वाभावो धूमत्वाद्यवच्छेदेन गृह्यते लाघवादित्यपि वदन्ति।

इति श्रीमद्-रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां दीधितौ
अनुमानखण्डे व्याप्तिग्रहोपाय-प्रकरणं
समाप्तम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधिति-प्रकाशः ।

व्यापकत्वांशे लौकिकप्रत्यक्षासम्भवम् व्युत्पादयन्नानुमानिक-व्यभिचार-धियोऽपि विरोधित्वं व्यवस्थापयितुमाह, "इदं पुन"-रिति। "व्यवहिते"ति व्यवहितो विप्रकृष्टो वा यो रासभादि-देशस्तन्निष्ठेत्यर्थः। व्यवधानं मध्यवर्त्ति-भित्त्यादि-सम्बन्धः। "विप्र-कृष्टो" विदूरवर्त्ती (१) तत्रेन्द्रिय-सन्निकर्षेऽपि दूरत्व-दोषादेवा-ग्रह इति भावः। "प्रतियोगिसत्त्व-विरोधित्वं" प्रतियोगि-सत्त्वापादित-प्रतियोगिकत्वं, आदिना प्रतियोगि-तद्व्याप्येतर-यावदुपलम्भक-समवधानरूप-योग्यता-परिग्रहः।

"(क) कथञ्चिद्विरोधे"ति, धूमवति धूमाभावस्येव धूमत्वे धूमव-न्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि विरोधेन शङ्कानास्पद-त्वादित्यर्थः। वस्तुगत्या विरोध-स्फुरणस्य विशेषण-दर्शनतया व्यभि-चारशङ्का-प्रतिबन्धकत्वेन तत्राप्युपनयवशादेव तदभावो भासत इति "कथञ्चि"दित्युक्तम्। "अतएव" तादृशावच्छेदकत्वाभाव-ग्रहस्य तदंशे अलौकिक-प्रत्यक्षत्वादेव।

"निर्णयात्मनी"ति, निर्णयात्मनि दोषविशेषाजन्योपनीत-भाने संशयादि-साधारणस्य विपरीत-ज्ञानमात्रस्य, संशय-निर्णयसाधारणे वा दोष-विशेषाजन्योपनीत-ज्ञाने निश्चयात्मनोऽपि विपरीतज्ञान-मात्रस्य विरोधित्वादित्यन्वयः। संशयानन्तरमपि संशयादाह

(१) विप्रकर्षो विदूरवर्त्तित्वमिति ध।

(क) कथञ्चिदित्यस्य सामग्रीवशादित्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"निर्णयात्मनी"ति। आनुमाणिक-तदभावनिर्णयेऽपि दोष-विशेषेण पित्तादिना लौकिक-सन्निकर्षेण वा ज्ञानदर्शनादाह— "दोष विशेषाजन्ये"त्यादि। उपनीत-भान-शब्देन लौकिक-सन्निकर्षाजन्यत्वं लब्धं, तथा च दोषविशेषाजन्य-लौकिकसन्निकर्षाजन्य-तादृशज्ञानत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं, तेन सामान्यलक्षणादि-जन्य-ज्ञानस्यापि संग्रह, अत्राद्ये विशेषदर्शनमुत्तेजकं, तेन संशये सति विशेषदर्शनात्तादृशनिर्णयो नानुपपन्नः। न चैवं विशेषदर्शने सति बाधनिश्चयेऽप्यनुमितिः स्यादिति वाच्यम्। बाधनिश्चये संशयानुत्पादेन बाधनिश्चयत्वेनापि पृथक् प्रतिबन्धकत्वात्। अतएव द्वितीय-प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वे प्रथम-प्रतिबन्धकतायां मानाभाव इत्यनुशयात् "साधारणे"त्युक्तम्। अधिकञ्च शब्दालोकसारमञ्जूर्यां प्रकाशितमस्माभिः। मात्र-पदं कृत्स्नार्थकं तेनानुमानिकादि-विपरीतज्ञानस्यापि संग्रहः। वह्न्यभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तेर्लौकिक-प्रत्यक्षं व्यवस्थापयति "तत्त-द्धूमादा"विति। धूमत्वावच्छिन्ने वह्न्यभाववद्वृत्तित्व-सत्त्वेऽपि नियमतो धूमान्तरासन्निकर्षेणैवोपलम्भापादनासम्भवात् तत्तद-भाव-प्रत्यक्षं न घटत इति। यथा वह्निसामानाधिकरण-तद्रासभे कालान्तर-देशान्तर-वृत्तित्व-सम्भावना-वशात्तदभावो न गृह्यते तथा च तद्धूमेऽपीत्यत उक्तं "देशान्तरे"त्यादि। वस्तुतस्तु तद्धूमस्य कदापि देशान्तरावृत्तित्वाद्योग्यानुपलब्धिरप्रत्यूहैवेति भावः।

"लाघवादिति" प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् वह्न्यभाव-वद्वृत्ति-धूमान्तरकल्पने गौरवात् क्लृप्तमेव लाघवम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यद्धर्म्मितावच्छेदक-विशिष्टे प्रतियोगि-सत्त्वेनोपलम्भापादनं तद्धर्म्मितावच्छेदकावच्छेदेनैव तदभावोऽध्यक्षः। अन्यथा महति वायौ रूपस्योपलम्भापादनेन वायुत्वावच्छेदेनापि रूपाभावोऽध्यक्षः स्यात्। तथा चोक्त-युक्त्यापि (क) धूमत्वावच्छेदेन (ख) तदभावस्य लौकिक-प्रत्यक्षं न सम्भवतीत्यस्वरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः।

इति श्रीमद्-भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे अनुमानखण्डे व्याप्ति-ग्रहोपाय-प्रकरण-व्याख्या समाप्ता।

(क) लाघवरूपयुक्त्यापीत्यर्थः।

(ख) तदवच्छिन्न लिङ्गकानुमित्युपयोगितदवच्छिन्नव्याप्तिज्ञानस्यैव प्रकृतोपयोगित्वमित्याशयः।